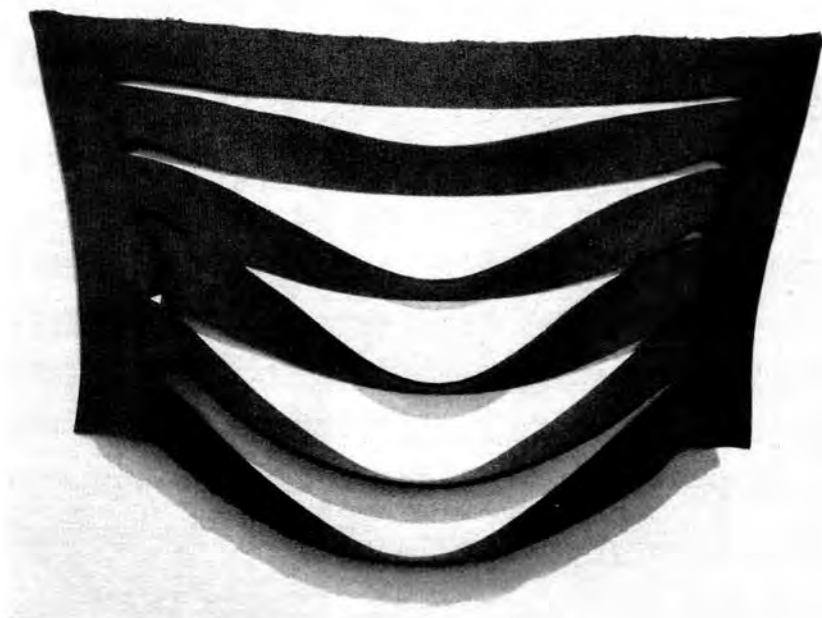
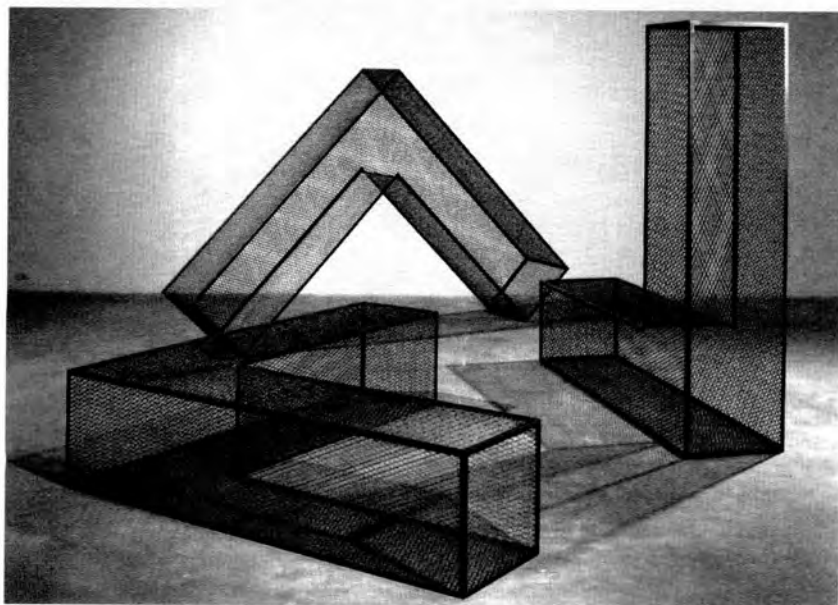

Donald Judd, **Bez názvu (detaily)**, 1968

Robert Morris, **Bez názvu**, 1973

Robert Morris, **Písmena „L“**, 1965-1988

Možné místo hodnoty ochrany životního prostředí v konceptech tří významných teoretiků vědy

BOHUSLAV BINKA

Úvod

V České republice se v posledních několika letech výrazně zosílila kritika environmentalismu. Kromě odsudků environmentalismu aktivistického posílila především kritika hodnotových základů environmentálního myšlení. Představitelé hned několika vědních oborů¹ se pokusili dokázat, že hodnoty, na kterých stojí environmentální myšlení, nemají v prostoru vědy místo a je žádoucí, aby se od nich věda oprostila. V následující studii bych rád prokázal, že tento příkrý odsudek hodnotových předpokladů environmentalismu neodpovídá samotnému vývoji konceptů teorie vědy a s ním související proměny našeho pohledu na roli hodnot ve vědeckém myšlení. K dosažení takto určeného cíle vedou tři kroky. Za prvé bude nutné stručně charakterizovat změny, které teorie vědy v pohledu na roli hodnot ve vědeckém poznání v průběhu 20. století podstoupila. K tomuto kroku využiji koncepty tří velkých teoretiků vědy – Rudolfa Carnapa, Karla R. Poppera a Larryho Laudana. V druhém kroku se pokusím porovnat všechny tři uvedené koncepty teorie vědy se současnou českou kritikou hodnotových základů environmentalismu. Z tohoto porovnání pak může vycházet krok třetí – určení, z jakých konceptů teorie vědy současná ekonomická a sociobiologická kritika environmentalismu vychází a jak je tedy aktuální.

I. Věda a hodnotová tvrzení ve vybraných textech Rudolfa Carnapa, Karla R. Poppera a Larryho Laudana²

Jak ve své knize „*Science and Values – The Aims of Science and their Role in Scientific Debate*“ konstatuje Larry Laudan (Laudan 1984: 5-13), prošla ve

-
- 1) Jako příklad uveďme ekonomy Václava Klause, Petra Macha či Mojmiru Hampla, sociobiologa Jana Zrzavého či politoložku Veroniku Bílkovou.
 - 2) V následující kapitole využívám svou analýzu Carnapova a Popperova konceptu vědy z článku *Posvátné vědy – znovuobjevení meta-konceptu pravdy u jedné vědy konce 20. století*, který vyšel v časopise Sociální studia. Analýza konceptu L. Laudana je původní.

20. století teorie vědy a vědeckého poznání přinejmenším trojí proměnou. Mezi koncepty vědy, které nacházíme ve 20. a 30. letech u Rudolfa Carnapa a Herberta Feigl, v 50. a 60. letech u Roberta Mertona a Bernarda Barbera či konečně v 70. letech u Thomase S. Kuhna a Imre Laktose, existují zásadní rozdíly jak v pokládaných otázkách a nabízených odpovědích, tak v samotném obecném konceptu vědy a vědeckého provozu. L. Laudanem popisované zlomy ve vývoji teorie vědy se významným způsobem dotkly i otázky místa hodnotových tvrzení v rámci vědeckých teorií. Velmi dobře lze tuto skutečnost doložit porovnáním tří konceptů odlišností vědeckých a mimovědeckých tvrzení – konceptu R. Carnapa, K. R. Poppera a L. Laudana. Začneme u prvně publikovaného konceptu R. Carnapa.

I.I. Rudolf Carnap a jeho pojetí hodnotových tvrzení aneb hodnoty jako nemístná metafyzika

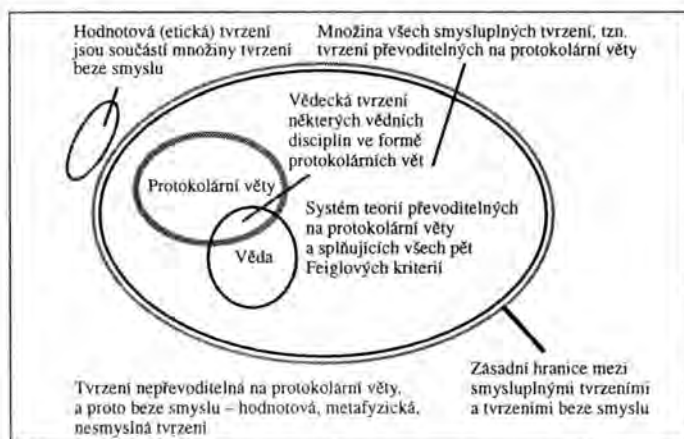
Základním cílem stati R. Carnapa „*Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka*“ (Carnap 1991: 623-642)³ je rozlišení vědeckého a metafyzického jazyka a především pak kritika metafyzických vět spočívající na logické analýze jednotlivých metafyzických tvrzení. R. Carnap konstatuje, že všechny smysluplné věty (příčemž vědecká tvrzení jsou podmnožinou všech smysluplných vět) jsou redukovatelné na takzvané observační či protokolární věty, to znamená věty, které hovoří o nejjednodušších smyslových kvalitách či v jiné formulaci o věcech samých. Garance smysluplnosti je podle R. Carnapa dána redukcí na věty, jejichž pravdivostní hodnotu lze ověřit. Vědecká tvrzení jsou pak takové smysluplné věty, jejichž pravdivostní hodnota byla (či alespoň v principu je)⁴ logicky prokázána či na protokolárních větách ověřena, a které tedy můžeme považovat za pravdivé (verifikované).⁵ Na druhou stranu věty,

-
- 3) Vybírám Carnapovu stat „*Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka*“, která vyšla v roce 1931, tedy ještě před setkáním K. R. Poppera s R. Carnapem, které proběhlo v srpnu 1932. Po tomto setkání začal R. Carnap některé Popperovy myšlenky do svého konceptu zapracovávat, čímž se étos původního článku značně zeslabil.
 - 4) Některé důsledky teorií nelze převést na protokolární věty, které bychom mohli reálně ověřit. Například tvrzení „délka dráhy volně padajícího tělesa na povrchu Měsíce od výchozího místa v závislosti na čase je $K t_2$ “ lze převést na tvrzení „pád tělesa dosáhne za jednu sekundu 0,8 metru, za dvě sekundy 3,2 metru atd.“ Před rokem 1969 však reálné ověření těchto protokolárních tvrzení nebylo možné. Hypotéza o hodnotě $K t_2$ byla pouze principiálně, nikoliv reálně testovatelná. Už to však k dosažení statutu vědeckého tvrzení stačí (Hempel 1966: 30).
 - 5) Vědecká tvrzení musí podle R. Carnapa splňovat ještě další předpoklady. Od tohoto požadavku, který je nejjednodušší formulován jiným příslušníkem Vídeňského kruhu H. Feiglem, však v naší úvaze budeme abstrahovat. Seznam si uvedme alespoň jako poznámku pod čarou: 1. Intersubjektivní testovatelnost. Referuje k možnosti být, alespoň v principu, přístupný ověření či „zkoušce“ kýmkoliv. 2. Spolehlivost. Pokud je tvrzení testováno, ukazuje se být pravdivým nebo alespoň takovým, že jeho pravdivosti může-

které nelze ani matematicky a logicky odvodit, ani redukovat na protokolární tvrzení – například věta „Tento stůl je babig“ či „Caesar je prvočíslo“, jsou beze smyslu. Náboženství, mýty, jakékoliv pravdy posvátna, metafyzika včetně filozofie hodnot a norem, etiky a estetiky nejsou schopny vytvořit jakoukoliv smysluplnou větu. Buď totiž „*uvedeme pro ‚dobré‘ a ‚krásné‘ a ostatní predikáty používané v normativních vědách empirické příznaky, nebo tak nečiníme. Věta s takovým predikátem bude v prvním případě empirickým faktovým soudem, ale žádným hodnotovým soudem, v druhém případě bude pseudovědou, věta, která by vyslovovala hodnotící soud, se nedá vůbec utvořit.*“ (Carnap 1991: 639).

Stručně řečeno: Buď náboženství, metafyzika či etika vyslovuje smysluplné věty a pak přestává být náboženstvím, metafyzikou či etikou, nebo vyslovuje věty, které nejsou smysluplné. Zásadní je demarkační linie mezi větami smysluplnými a beze smyslu, přičemž vše, co není redukovatelné na empirická či deduktivně korektně odvozená tvrzení, postrádá smysl. Hodnotová tvrzení pak v tomto konceptu jednoznačně patří do světa metafyzických smysluprostých vět a jako takové nemají co dělat ve vědeckých textech.

Graficky by se dal celý koncept vyjádřit následujícím obrázkem – viz obrázek 1:

Obrázek 1. Carnapův model demarkace v článku „Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka“

me opodstatněně věřit. Testování nedostačuje. Přejeme si teorie, které při testování shledáme pravdivými. 3. Jednoznačnost a přesnost. Referuje k odstranění vágnosti a nejednoznačnosti. Hledáme například koncepty, které jsou jasné a ohraničené. 4. Koherence a systematický charakter. Odkazuje k aspektu uspořádání teorií. Souhrn nespojených tvrzení není tak plodný jako ten, který má uspořádaný charakter. Také odkazuje k odstranění nebo neexistenci kontradikcí. 5. Úplnost. Odkazuje k naší snaze dosáhnout stálého růstu komplexnosti vědění a také k hledání teorií, které mají co největší vysvětlovací potenciál (Hollinger a Rudge a Klemke 1998: 32).

Jak je z obrázku patrné, Carnap by hodnotové základy environmentalismu chápal jako tvrzení ryze metafyzická, a tedy beze smyslu⁶, která z principu nepatří do světa vědy.

III. Karl R. Popper a jeho pojetí hodnotových tvrzení aneb hodnoty jako nutný vědecký předpoklad vědy

Karl R. Popper předložil značně odlišný koncept rozdělení vědeckého a mimovědeckého světa, který nepřímo vycházel z kritiky Carnapova demarkačního kritéria. Podle K. R. Poppera šlo R. Carnapovi více o vyvrácení metafyziky než o vytyčení hranic mezi vědeckými a mimo-vědeckými tvrzeními⁷. Anti-metafyzické zaujetí však (alespoň podle K. R. Poppera) zavedlo R. Carnapa příliš daleko. Žádnou hypotézu ani vědeckou teorii nelze totiž logicky přípustně odvodit z protokolárních tvrzení či empiricky verifikovat, a proto by žádná vědecká teorie nemohla patřit do množiny smysluplných vět. Snaha redukovat smysluplná tvrzení na empirické věty tak zákonitě ústí ve zvláštním „pozitivistickém dogmatismu“ (Popper 1997 : 16). Jako smysluplné zůstávají pouze věty, které z principu nemohou mít vědecký charakter a vědecké teorie se stávají smysluprostými tvrzeními. Přesto lze – alespoň podle K. R. Poppera – vytyčit pojem empirické vědy a stanovit jasnou demarkační linii mezi vědou a náboženskými, mýtickými a metafyzickými idejemi. Tato nová demarkační linie je však oproti demarkační linii R. Carnapa charakterizována dvojím „krácením“ vědy. Jednak K. R. Popper redukuje požadavek verifikovatelnosti a falzifikovatelnosti na požadavek pouhé falzifikovatelnosti, jednak – a to je pro nás zásadnější – zdůrazňuje, že se demarkační linie nachází nejen vně, ale i uvnitř každé empirické vědní disciplíny.

Empirická věda nemůže garantovat pravdivost svých tvrzení (a v žádném případě toho nelze dosáhnout redukcí na protokolární věty), musí však dovolovat své vyvrácení zkušeností (Popper 1997: 20). To je možné díky asymetrii mezi verifikovatelností a falzifikovatelností, neboť ačkoliv ani falzifikovatelné, ani verifikovatelné věty nejsou odvoditelné z protokolárních tvrzení, mohou jim protřečít (Popper 1997: 20-21). Jenže zatímco pro požadavek ve-

6) Vnitřní nekonzistenci Carnapova konceptu ponechávám v textu stranou, a tak pouze krátká poznámka pod čarou. Jak konstatovali nejen zastánci metafyzického myšlení hned po uveřejnění Carnapova článku, obsahuje celý koncept zásadní logickou nekonzistenci. Pokud totiž přijmeme Carnapovu myšlenku rozdělení vět na smysluplné a smysluprosté, přičemž každá vědecká teorie patří do sféry smysluplných vět a každá metafyzická teorie do celku vět smysluplostých, je samo právě uvedené tvrzení o dvojím typu vět principiálně metafyzické, a tudíž beze smyslu. A stejně tak celý Carnapův koncept.

7) Jak říká sám Popper: „V protikladu k těmto antimetafyzickým trikům – to jest antimetafyzickým svým záměrem – není cílem, o něž usilují, dosáhnout vyvrácení metafyziky.“ (Popper 1997: 15).

rifikovatelnosti je toto protirečení nedostatečné či spíše nesmyslné, principu falzifikovatelnosti plně dostačuje.⁸ Vědecká tvrzení jsou testovatelná a vyvrátitelná, nikoliv prokazatelně pravdivá, konstatuje K. R. Popper.

Snad ještě významnější je rozšíření demarkační linie ve směru k centru každé vědní disciplíny. Kromě vnějších hranic vědy, to znamená hranic tvrzení odvozených z hypotéz a teorií, které zatím odolávají vyvrácení, existuje podle K. R. Poppera i takzvaná slepá skvrna vědy. Uvnitř každé vědní disciplíny, i vědy jako takové, nalezneme tvrzení a hodnotová přesvědčení, která nejsou empiricky testovatelná ani deduktivně správně odvozená z již přijatých vědeckých tvrzení. Základní pravidlo fungování vědy „nepřijímáme nic, co se nedá obhájit pomocí argumentace nebo zkušenosti či v jiné podobě ... každý předpoklad, který nelze podpořit argumentem nebo zkušeností, je třeba zavrhnout“ je samo o sobě logicky neudržitelné (Popper 1994: 196-197). Nelze totiž ani zkušeností, ani logicky bezespornou argumentací prokázat jeho pravdivost.

A co je z hlediska naší studie ještě závažnější: každá vědní disciplína stojí na uznání jistých hodnot, které jsou součástí její slepé skvrny! Uznání hodnoty intersubjektivní testovatelnosti či uznání hodnoty objektivní pravdy jsou pro vědu nesmírně důležité, ovšem z ní samé neodvoditelné. K. R. Popper v této otázce tedy tvrdí něco principiálně odlišného od R. Carnapa. Neříká, že pouze empirické je v konečném důsledku vědecké a náboženská, mýtická či metafyzická a etická tvrzení jsou beze smyslu, ale právě naopak, že v základech každé empirické vědy stojí jisté hodnoty vyjádřitelné hodnotovými tvrzeními a dále metafyzické předpoklady vědou samou nedokazatelné (Popper 1995: 90-94).

Věda se proto od náboženství, posvátného mýtu či metafyziky neodlišuje pouze povahou svých tvrzení, ale především metodou své aktivity, principem testovatelnosti a kritizovatelnosti a dále specifickými hodnotami, které stojí v jejím centru.

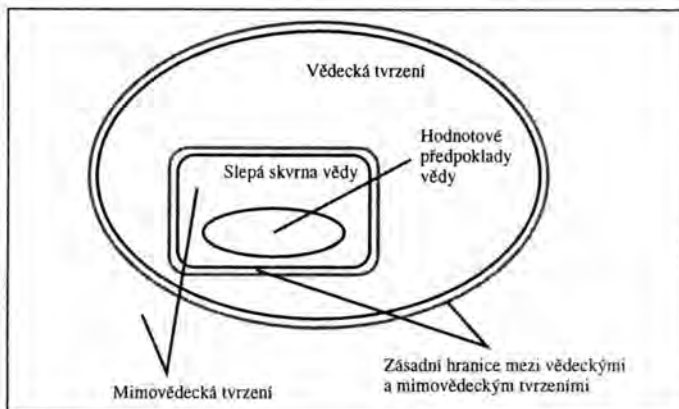
Takže zatímco „iracionální metafyzika“⁹ a „pseudovědecké“¹⁰ disciplíny mají vždy pravdu, takže se nemohou poučit ze svých omylů, vědu charakteri-

8) Takto jednoduše samozřejmě princip falzifikace nefunguje. Jak ve své stati „Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes“ dokazuje I. Lakatos, dogmatická (a naturalistická) forma teorie falzifikace je stejně neplatná jako teorie verifikace. Vědec, který objeví fakt vyvracející původní teorii, může k teorii přidat další předpoklady tak, aby byla s vyvracejícím faktem slučitelná. Fakta sama o sobě nemohou teorii ani vyvrátit, ani potvrdit! (I. Lakatos ovšem správně poznamenává, že K. R. Popper si tuto skutečnost uvědomuje a sám proti dogmatické teorii falzifikace vystoupil.) Pokud však falzifikaci chápeme jako souboj stávající a nově teorie a připustíme, že má historický charakter, je jako koncept využitelná (Lakatos a Musgrave 1970: 95-122).

9) Za iracionální metafyziky mýtu považuje Popper například dosud tak slavné a uznávané filozofy, jako je Georg Wilhelm Friedrich Hegel či Martin Heidegger (Popper 1994: 48-56, 69-70).

10) Za pseudovědecké disciplíny považuje K. R. Popper (a to přes skutečnost, že uznává intelektuální velikost jejich zakladatelů) dogmatický marxismus-leninismus, Freudovu psychoanalýzu či Adlerovu individuální psychologii (Hollinger a Rudge a Klemke 1998: 39).

zuje univerzální kritizovatelnost a také přibližování se pravdě na základě falzifikace mylných teorií. Také Popperův přístup lze vyjádřit graficky – viz obrázek 2.

Obrázek 2. Popperův princip demarkace

Význam hodnotových tvrzení pro vědeckou teorii se tak v Popperově konceptu zásadním způsobem proměnil. Z principiálně smysluprostých tvrzení se stala tvrzení, která mohou spoluvytvářet slepou skvrnu a tím i základní východiska jakékoliv vědní disciplíny¹¹. Nad hodnotou ochrany přírody jakožto základu určitých vědních disciplín tak lze diskutovat, případně ji i odmítnout, ovšem nelze ji dopředu vyloučit jako výraz smysluprostého metafyzického balastu.

I.III. Larry Laudan a jeho pojetí hodnotových tvrzení aneb dvojnásobná síla hodnot v konceptu dvojí vědy

K ještě významnější proměně významu hodnotových tvrzení pro vědu dochází v konceptu Larryho Laudana¹². Laudan ve svých knihách *Progress and Its Problems*, *Science and Hypothesis* či *Science and Values* navazuje na kuh-

11) Zde je však třeba poznamenat, že samotné environmentální myšlení K. R. Poppera ve svých pracích kritizoval a v podstatě odmítal. Tento kritický vztah k environmentalismu ovšem nic nemění na proměně významu hodnotových tvrzení v Popperově konceptu a z něj vyplývajících důsledků.

12) Čtenář znalý vývoje teorie vědy ve 20. století bude v našem pojednání jistě postrádat významný úsek 60. a raně 70. let se jmény jako Thomas S. Kuhn či Imre Lakatos. Takové zásadní opomenutí si zde dovoluji pouze proto, že Laudanův koncept z kritického přijetí námětů T. S. Kuhna a I. Lakatose vychází. Zahrnutí diskuse T. S. Kuhna, I. Lakatose, K. R. Poppera a dalších by rozsah naší studie neúměrně zvětšilo.

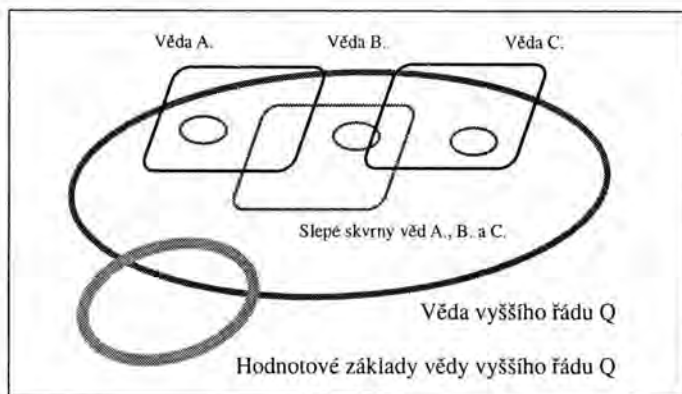
novskou kritiku Popperova konceptu teorie vědy a spolu s T. S. Kuhnem i I. Lakatosem tvrdí, že k pochopení role hodnot ve vědeckém myšlení potřebujeme rozdělit vědní disciplíny do přinejmenším dvou odlišných typů. Kromě vědních disciplín malého a středního dosahu (viz dále) existují podle L. Laudana vědecké koncepty tzv. vyššího řádu, pro které platí jiná než K. R. Popperem stanovená kritéria smysluplnosti i úspěšnosti. I když tedy lze Popperův koncept dvojí demarkace vědy chápat jako výrazný pokrok oproti raným Carnapovým představám, skutečně podobě jednotlivých vědních disciplín stále neodpovídá.

Přiblížme si nejprve Laudanovu kritiku i alternativní návrh řešení. Laudan nejprve konstatuje, že ačkoliv T. S. Kuhnova a I. Lakatosa myšlenka paradigmatu, resp. výzkumného programu nebyla dosud plně využita, skrývá řešení mnoha zásadních problémů teorie vědy. Dříve než se obrátíme k otázce demarkace vědeckého a mimovědeckého jazyka či otázce role hodnot ve vědeckých teoriích, bude potřeba stanovit hranice mezi vědními teoriemi různé úrovně a dále vymežit vztah teorií těchto různých úrovní mezi sebou. Teorie vědy má proto začínat demarkační prací uvnitř vědy samé, nikoliv hledáním hranic mezi vědeckými a mimovědeckými tvrzeními.

Přiblížme si celý proces na konkrétním příkladu. *Evoluční teorii* není možné posuzovat stejně jako *teorii stvoření Země za sedm dní* – mnoho teorií z obecné teorie evoluce vycházejících posunuje naše poznání vývoje biologického světa a samotná evoluční teorie dozrává v čase podstatných změn v závislosti na vývoji jí podřízených teorií (nic z toho neplatí pro teorii stvoření Země v sedmi dnech). V tomto smyslu patří teorie evoluce bez nejmenších pochyb do světa vědy. Ovšem rozdíl mezi touto vědeckou teorií vyššího řádu a vědeckými teoriemi z ní vycházejícími není o mnoho menší než právě přiblížený rozdíl mezi vědeckou teorií vyššího řádu a mimovědeckým náboženským dogmatismem. Neúspěch klasického darwinismu či neo-lamarkismu ve vysvětlení principů evoluce a opuštění těchto dále neudržitelných teorií neznamená automaticky i konec evoluční teorie jako takové. I když se tedy obecná evoluční teorie proměňuje a vyvíjí, neděje se tak (jako u sociobiologie či úzce vymezeného darwinismu) na základě empirického zkoumání světa, ale na základě proměn jí „podřízených“ disciplín. Mezi obecnou teorií evoluce na straně jedné a úzce chápaným darwinismem, neo-lamarkismem a sociobiologií na straně druhé tedy prochází důležitá vnitrovědní demarkační linie. Je právě pochopení této linie je podle L. Laudana základem nového vidění teorie vědy. Pod každou jednotlivou empirickou vědní disciplínou leží vždy minimálně jedna teorie vyššího řádu a kvalita této teorie bezprostředně ovlivňuje úspěšnost jí podřízených empirických disciplín. To má – kromě dalších důležitých dopadů – vliv i na náš pohled na roli hodnot ve vědeckých teoriích. Podle L. Laudana má totiž vlastní slepou skvrnu nejen každá vědecká teorie malého a středního dosahu, ale také teorie vyššího řádu. A co víc – hodnotové předpoklady teorií vyšších řádů mají výrazně vyšší silu než hodnotové předpoklady „malých“ disciplín. Kvalita teorie vyššího řádu tak do značné míry závisí

i na kvalitě diskuse nad jejími hodnotovými předpoklady. Hodnoty tedy do vědeckého provozu vstupují hned dvakrát. Za prvé ve formě slepých skvrn jednotlivých vědních disciplín, za druhé ve formě „vele-skvrn“ teorie vyššího řádu.

Z pohledu L. Laudana¹³ tak mohou hodnoty spojené s environmentalismem hrát důležitou úlohu nejen v každodenním provozu vědy, ale také v zásadních předpokladech teorií vyššího řádu. Podívejme se opět na grafické znázornění Laudanova konceptu – viz obrázek 3.

Obrázek 3. – L. Laudan a jeho teorie víceúrovňové vědy

I.IV. Shrnutí první části

Podíváme-li se na právě uvedený vývoj teorie vědy, zjišťujeme, že nesmiřitelný postoj k hodnotovým otázkám nahradilo stále zřetelnější uznání role hodnot pro vědu jako takovou i jednotlivé vědní disciplíny. Určité hodnoty a hodnotová tvrzení přestaly – přinejmenším v teoretických konceptech vědy – hrát roli smysluprostého metafyzického balastu a staly se součástí východisek jak tzv. malých a středních teorií, tak i teorií vyššího řádu. Despekt nahradil přinejmenším smířlivý postoj. Tím se podle mého názoru otevřel i prostor pro diskusi nad rolí hodnot, které do debaty o vědeckém provozu vnáší environmentální myslitelé¹⁴. Odráží se tento vývoj v konceptech teorie vědy také v současné české kritice environmentalismu?

13) Na rozdíl od K. R. Poppera se L. Laudan nevyjadřoval o environmentálních otázkách s despektem.

14) Mám na mysli samozřejmě environmentální myslitele a nikoliv aktivistické environmentalisty. Ty v této studii můžeme ponechat stranou.

II. České antienvironmentální vědy a jejich kritika hodnot spojených s environmentálním myšlením

II.I. Dva představitelé sociobiologie a neoliberální ekonomie – stručné přiblížení¹⁵

Současné české antienvironmentální myšlení reprezentují především představitelé dvou na první pohled velmi odlišných disciplín – neoliberální ekonomie a sociobiologie. Texty ekonomy Václava Klause či evolučního biologa Jana Zrzavého obsahují poměrně rozsáhlé pasáže kritiky jak environmentalismu, tak hodnotových předpokladů vědy jako takové. Naše otázka je tedy poměrně jednoduchá: Reflektuje jejich postoj výše uvedený vývoj v teorii vědy a uznání významu hodnotových předpokladů?

Jak V. Klaus, tak J. Zrzavý prezentují svůj postoj poměrně otevřeně. Při hodnocení významu sociobiologie v porovnání se společenskými vědami píše J. Zrzavý doslova:

„Tento ‚biologický‘ přístup ke studiu lidského chování tak vlastně zahrnuje i jakousi úctu k lidskému životu, jaký opravdu je, místo snění (obvykle velmi nedomyšleného a potenciálně i politicky zhoubného) o tom, jaký by měl být. Místo pohoršení nad tím, že se normální člověk nechová jako Matka Tereza, se podívejme na to, jak normální člověk opravdu žije, s vědomím, že způsob, jak lidé obvykle žijí, není náhodný ani svévolný ... Je to – stejně jako tvar našich zubů nebo funkce našich slezin – důsledek naší historie ... Právní a etický přístup o podstatě toho, co jest, nemohou říct nic relevantního, neboť se zabývají tím, co být má – neboli tím, co není. ... (zvýraznil Bohuslav Binka) To ani v nejnějším nezpochybnuje existenci etického či právního přístupu k věci (bylo by to absurdní ve světě, kde se lidé prakticky nezabývají ničím jiným než šmírováním, pomlouváním a pronásledováním bližních), nýbrž jejich poznávací užitečnost ... Etika a právo jsou nesmírně zajímavé objekty studia, ale zavádějící metody.“ (Zrzavý 2004: 14-18)

A pokračuje:

„Chování, které je v určité situaci správné, máme opravdu ‚v krvi‘ a nemusíme nad ním nijak spekulovat. To se ovšem netýká jen triviálních problémů, jako je hlad a chlad, ale i mnohem komplexnějších otázek sociálních strategií. Svými geny, mozky a žlázami jsme naprogramováni k plnění bezprostředních (neboli proximativních) úkolů sloužících k dosahování vzdálených (čili ultimativních) evolučních zadání, o kterých vesměs netušíme ani to, že existují ... Ultimativní ‚cíl‘ (konkrétně maximálně úspěšná replikace našich

15) Podrobnější kritiku sociobiologie a neoliberální ekonomie lze nalézt v knize Environmentální etika (Binka 2008 : 34-50).

genů) totiž není věcí nás, pouhých přechodně existujících jedinců, nýbrž dlouhodobě logiky evoluce, organismy se prostě jenom nevědomky chovají tak, že tohoto ultimativního cíle ... dosahují." (Zrzavý 2004: 32-33)

Etická diskuse je tedy podle J. Zrzavého – stejně jako další nesociobiologické vědní disciplíny zabývající se lidským chováním – zavádějící. Hodnotová tvrzení jsou důsledkem jistého faktického nastavení člověka jeho geny, mozkem a žlázami, a proto mohou být smysluplně zkoumána výhradně sociobiologií či vědou ze sociobiologických předpokladů vycházející. Nikoliv hodnotové předpoklady vytváří základy vědy, ale základy mé vlastní disciplíny (sociobiologie) tvoří základy jak zkoumání hodnot, tak předpokladů ostatních věd.

Téměř stejně, jakkoliv z úplně jiných pozic, uvažuje i další antienvironmentalista V. Klaus, který je stejně jako jeho inspirátor Julian L. Simon přesvědčen, že problematika hodnot souvisejících s životním prostředím může být redukována na tzv. problém zdrojů ekonomické teorie. Jakákoliv hodnota, která je ekonomicky nevyjádřitelná (a proto romanticky nebezpečná), nemá mít přístup do seriózní vědecké diskuse. Jak souhlasně tvrdí J. L. Simon i V. Klaus:

„se zdá ... těžké si vůbec představit, že bychom na tom byli o mnoho lépe, kdyby přežil nějaký hypotetický druh. To poněkud zpochybňuje ekonomickou hodnotu druhu.“ (Simon 2006: 433)

A jak tvrdí sám Simon:

„Zcela matoucím konceptem jsou údajná ‚práva jiných druhů‘. Stále častěji se setkáváme s návrhy, aby se bral ohled na potřeby jiných druhů. To se neospravedlňuje tím, že je pro nás lidi užitečné nebo příjemné, žijí-li zvířata v původní přírodě, nýbrž jejich údajnými ‚právy‘ ... (to je) ... nesmyslná úvaha.“ (Simon 2006: 440-441)

Problematika hodnot se ukazuje jako výsostné pole ekonomické teorie. Kvazináboženské (a pseudohodnotové) myšlení (Simon 2006: 526) environmentalistů přehlíží podle V. Klause a J. L. Simona skutečnost, že jediným hodnotovým centrem světa je člověk a jeho potřeby. A protože příroda je tu pro člověka, nikoliv pro sebe samu, můžeme problém ohrožení přírody redukovat na problém úbytku zdrojů, který opět dokáže nejlépe zmapovat ekonomická teorie. Přistoupíme-li podle J. L. Simona na platnost některých „zákonů“ ekonomie – zákona snižujících se výnosů, principu diskontování a časové preference, zákona mezního užítku, principu vyjádřenému Kuznetsovou křivkou –, dospějeme logicky nutně k závěru, že zdroje nemohou (za určitých podmínek) nikdy dojít. Jak píše sám J. L. Simon i Václav Klaus: *„Ve velmi dlouhé perspektivě není v našem světě v pravém slova smyslu ‚konečného‘ nic.“* (Simon 2006: 171). Pokud totiž zachováme institucí trhu garantovanou lidskou ekonomickou svobodu, vyvolá dočasný nedostatek jakéhokoliv zdroje lidské intelektuální úsilí najít náhradu, a protože je lidská tvůrčí schopnost neomezená, bude taková náhrada dočasně vzácného zdroje záhy nalezena. Lidský potenciál nemůže nikdy dojít, a proto je problematika omezenosti zdrojů vyřešena.

konstatuje V. Klaus. A protože jsme v předchozím kroku redukovali význam vztahu člověk – mimolidská příroda na vztah člověk – zdroj, je vyřešen i náš poměr k přírodě jako takový. Přírodu můžeme chránit, protože má estetické (a další) vlastnosti, které nám slouží, ale chápat přírodu jako hodnotu o sobě je jak filozofický, tak ekonomický nesmysl.

Klaus v návaznosti na svého učitele Simona tvrdí, že přírodě nelze ekonomicky (ani filozoficky) korektně přiřknout na člověku nezávislou hodnotu; že problematika vztahování se k mimolidskému světu není problematikou morální, protože přírodu lze redukovat na víceúrovňový zdroj lidských potřeb; že problém zdrojů je za předpokladu uchování existence instituce volného trhu vyřešen; a konečně, že většina environmentálních teorií stojí na tvrzeních, která nejsou vědecky obhajitelná, protože vycházejí z konceptu hodnot, který není ukotven v ekonomické teorii.

Stejně jako v případě J. Zrzavého zde J. L. Simon i V. Klaus prezentují postoj, který chce diskusi nad hodnotovými otázkami nahradit „univerzálně platnými“ předpoklady své vlastní disciplíny. Je to však zrcadlově převrácený argument, protože z *ekonomické teorie nelze odvodit, že mimolidské entity mají pouze užitnou hodnotu. Naopak výhradně užitná hodnota mimolidského světa je hodnotovým předpokladem (slepou skvrnou) ekonomické teorie, tak jak ji vyznává V. Klaus a J. L. Simon*. Proto je obvinění, které vznáší na environmentální etiky, zároveň nevědomým sebeobviněním jisté verze neoliberální ekonomie. Nestojí tu proti sobě iracionálně hodnotově ukotvená environmentalistika a racionálně zdůvodněná neoliberální ekonomie, ale hodnoty vyznávané uvedenými neoliberálními ekonomy (či sociobiology) a hodnoty environmentalismu. Jinými slovy: ekonomická teorie není v tomto smyslu environmentální ani žádné jiné etice nadřazena. Navíc lze u J. L. Simona, ale i jeho následovníka V. Klause či Bena Blocha nalézt významnou logickou nekonzistenci. Jejich kritika překračování hranic dosahu vědních disciplín souvisejících s environmentální problematikou není slučitelná s odvahou, kterou prezentují při předpovídání budoucnosti neoliberální ekonomii. Nelze tvrdit, že „*jakékoliv dnešní pravděpodobnostní propočty nemají pro budoucnost skoro žádný smysl*“ (Klaus 2007: 59), a zároveň předvídat, že „*v každém případě je jasné, že budoucí společnost bude mnohonásobně bohatší než dnes*“ (Klaus 2007: 58). Nelze tvrdit, že „*extrapolovat další vymírání druhů ... nedává žádný smysl*“ (Simon 2006: 426-430), a zároveň, že „*ve velmi dlouhé perspektivě není v našem světě v pravém slova smyslu ‚konečného‘ nic*“. (Simon 2006: 171) To, co je v případě etiky chápáno jako prohřešek proti základním principům vědy, je uvnitř vlastní disciplíny tolerováno. Ekonomická teorie získává zvláštní (a nadřazený) status. Její předpoklady se stejně jako v případě „sociobiologie“ stávají univerzálním kritériem pravdivosti ostatních způsobů poznávání světa. Protože omezení role státu a zvětšení prostoru volného trhu nemůže generovat závažné problémy, musí se všechny vědní disciplíny upozorňující na nezamýšlené důsledky moderní společnosti mýlit. Otázka, zda má evoluční biologie, ornitologie či klimatologická věda pravdu či nikoliv, je pro

V. Klause zcela nepodstatná, protože pravdu mít nemůže. A protože se do sporu s přijatým metakritériem pravdy dostává i většina konceptů environmentální etiky, nemůže být environmentální etika ničím jiným než nebezpečnou a ohrožující pseudoteorií.

II.II. Sociobiologie a neoliberalní ekonomie znovu na počátku 20. století

Podívejme se nyní ještě jednou na roli hodnotových tvrzení ve vybraných textech V. Klause a J. Zrzavého. Postoj obou kritiků současného environmentalismu je překvapivě podobný nesmiřitelné kritice metafyziky (včetně teorie hodnot) R. Carnapa. Jak podle J. Zrzavého, tak podle V. Klause je „moralizující“ diskuse nad hodnotami nesmyslná a lze ji nahradit pozitivním věděním sociobiologie, resp. ekonomické vědy. To, co tedy ve své podstatě mylně¹⁶ tvrdil o vědě jako takové R. Carnap, tvrdí po 80 letech znovu V. Klaus a J. Zrzavý o své vlastní vědní disciplíně. Sociobiologie, tak jak ji chápe J. Zrzavý, a ekonomická věda, tak jak ji chápe V. Klaus, hraje roli jakési ústřední vědy nahrazující jak „laudanovské“ teorie vyššího řádu, tak hodnotové předpoklady vědy. Popperova, Kuhnova, Lakatosova či Laudanova kritika Carnapovy vize „pozitivní“ vědy je u obou autorů fakticky přehlížena¹⁷.

Závěr

Výsledek naší studie je na první pohled překvapivý. Ačkoliv dva významní čeští kritici současného environmentálního myšlení vycházejí z představy překonání zmatené hodnotové diskuse pozitivní vědou, jsou jejich vlastní koncepty založeny na velmi zastaralé a v každém případě překonané představě fungování vědy. To v žádném případě neznamená, že environmentální myšlení má samo o sobě pravdu, či dokonce nárok na poslední slovo v otázkách hodnotových základů vědy. Nikoliv. Znamená to jen, že diskusi o možné hodnotě ochrany životního prostředí v prostředí vědy musíme začít znovu a z pozic poněkud aktuálnějších.

16) Tím samozřejmě nechci nikterak snižovat hodnotu myšlenek a díla R. Carnapa. Carnapův význam nepřímo dokládá i fakt, že si jej naprostá většina jeho kritiků (včetně již zmíněného K. R. Poppera) velmi vážila a jeho dílo oceňovala. Zejména vztah K. R. Poppera a R. Carnapa byl velmi kolegiální, což dokazuje i jejich vzájemná korespondence z let 1942-1950. (Popper 2008)

17) A to i navzdory faktu, že oba se na K. R. Poppera či T. S. Kuhna ve svém díle odvolávají.

Literatura

- Bínka, Bohuslav. *Environmentální etika*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. ISBN 978-80-210-4594-1
- Bínka, Bohuslav. Posvátné vědy; znovuoobjevení meta-konceptu pravdy u jedné vědy konce 20. století. *Sociální studia*, Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, roč. 5, 3-4, od s. 155-176, 22 s. ISSN 1214-813X. 2008.
- Carnap, Rudolf. Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka. *Filosofický časopis*, 1991, roč. 39, č. 4, s. 623-642. ISSN 0015-1831.
- Hempel, Carl. G. *Philosophy of Natural Science*. Upper Saddle River; Prentice Hall, 1966. ISBN 0-13-663823-6.
- Hollinger, Robert.; Rudge, David W.; Klemke, David. D. (ed.) *Introductory Readings in the Philosophy of Science*. 1. vyd. New York; Prometheus Books. ISBN 1-57392-240-4.
- Klaus, Václav. *Modrá nikoliv zelená planeta – Co je ohroženo: klima, nebo svoboda?* Praha; Dokořán, 2007. ISBN 978-80-7363-152-9.
- Lakatos, Imre., Musgrave, Alan (ed.) *Criticism and the Growth of Knowledge*. New York : Cambridge University Press, 1970.
- Laudan, Larry. *Progress and Its Problems: Towards a Theory of Scientific Growth*. 1. vyd. London; Berkeley; University of California Press, 1978. ISBN 0-520-03721-9.
- Laudan, Larry. *Science and Values – The Aims of Science and their Role in Scientific Debate*. Berkeley; University of California Press, 1984. ISBN 0-520-05743-0.
- Popper, Karl, R. (AUT.), Shearmur, Jeremy, Turner, Piers, Norris (EDS.) *After the Open Society – Selected Social and Political Writings*. London: Routledge, 2008, s. 85-108. ISBN 10: 0-415-30908-5.
- Popper, Karl. R. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. 8. vyd. London : Routledge, 2002. ISBN 0-415-28593-3.
- Popper, Karl. R. *Hľadanie lepšieho sveta: prednášky a state*. Bratislava; Archa, 1995. ISBN 80-7115-113-0.
- Popper, Karl, R. *Logika vědeckého bádání*. 1. vyd. Praha; Oikoymenh, 1997. ISBN 80-86005-45-3.
- Popper, Karl. R. *Otevřená společnost a její nepřátelé II. Vlna prorocví: Hegel, Marx a co následovalo*. Vyd. 1. Praha; Oikoymenh, 1994. ISBN 978-80-7298-261-5.
- Simon, Julian, L. *Největší bohatství*. Brno; CDK, 2006. ISBN 80-7325-082-9.
- Zrzavý, Jan. *Doslov aneb – O králicích a lidech*. In Dawkins, Richard. Sobecký gen. 1. vyd. Praha; Mladá fronta, 2003, s. 314-318. ISBN 80-204-0730-8.
- Zrzavý, Jan. *Proč se lidé zabíjejí: Homicida a genocida*. 1. vyd. Praha: Triton, 2004. ISBN 80-7254-518-3.
- Zrzavý, Jan. *Homicida a genocida: Pokus o vysvětlení 2: Historie a sociobiologie*. *Vesmír*, 2002, roč. 81, č. 5, s. 269. ISSN 1214-4029.

Ze současné medicíny

Jak naše geny podmiňují citlivost k infekcím a jak infekční choroby mění náš genom

JANA MUSILOVÁ – DAVID ŠMAJS

Lidská infekční onemocnění způsobují celosvětově asi 25 % všech úmrtí a zůstávají významným zdravotním problémem i v 21. století. Je přitom stále jasnější, že mikroorganismy se podílejí na vývoji celé řady dalších chorob i mimo tzv. choroby infekční. Tradiční výzkum infekčních onemocnění se zaměřoval zejména na studium mikroorganismu, zatímco jejich současný výzkum se stále více zaměřuje na studium interakce mikroorganismu a jeho hostitele. V poslední době narůstá množství poznatků o lidských genech a jejich úloze v míře citlivosti k infekčním chorobám.

Jak naše geny podmiňují citlivost k infekcím. Dva nepřibuzní lidé se na úrovni sekvence svých DNA vzájemně liší pouze jednou desetinou procenta. I tak to v genomu člověka představuje rozdílnost v přibližně 10 miliónech pásmen celogenomové sekvence DNA. Tyto drobné rozdíly v sekvenci DNA jsou podstatou individuální jedinečnosti každého jedince. Pro studium genetické variability člověka byl velkým přínosem projekt HapMap (viz *Universitas* 41, 2008, 1), který zmapoval genové polymorfismy v lidském genomu u téměř 300 jedinců ze čtyř geograficky vzdálených populací. (Existuje-li několik různých variant určitého genu (tzv. alel) v lidské populaci, a jsou-li jednotlivé alely v této populaci běžné (tzn. mají frekvenci vyšší než 1 %), mluvíme o tzv. genovém polymorfismu.)

Vliv genetické variability na rozvoj infekčního onemocnění ilustruje případ z Lübecku z roku 1929. Celkem 251 novorozenců bylo omylem naočkováno stejnou dávkou virulentního (t.j. plně infekčního) kmene *Mycobacterium tuberculosis* namísto neškodné vakcíny. 72 novorozenců zemřelo, 135 novorozenců mělo příznaky klinické tuberkulózy a 44 novorozenců bylo přechodně tuberkulin-pozitivní, ale klinické příznaky tuberkulózy se u nich neobjevily. Přitom všichni novorozenci byli naočkováni stejnou dávkou infekčních bakterií. Tento nešťastný případ názorně ukázal, že drobné odchylky v DNA různých jedinců (a asi i v dalších, vnějších faktorech) jsou podstatou různé vnímavosti k tuberkulóznímu bacilu. Jinými slovy, přítomnost určitých alel podmiňuje vyšší riziko, tzv. predispozici, pro vznik a průběh infekčních onemocnění.

Odlíšná vnímavost k infekčním onemocněním je ovlivněna především variantami v genech imunitního systému, které umožňují rozpoznání a zneškodnění patogenních mikroorganismů. Vliv na rozdílnou náchylnost k infekcím

mají také geny ovlivňující metabolismus určitých látek, nezbytných pro přežití patogenního mikroorganismu. Příspěvky jednotlivých genů na ovlivnění rozvoje a průběhu infekce jsou však relativně malé.

Studium dvojčat, které sleduje výskyt shodného onemocnění mezi jednovaječnými a dvojvaječnými dvojčaty, ukázalo, že genetické pozadí hostitele hraje důležitou úlohu v rozvoji a náchylnosti i k několika dalším infekčním chorobám. Rozsáhlé populační studie poté identifikovaly několik genů ovlivňujících vnímavost k malárii a k dalším infekčním nemocem (tab. 1).

Tab. 1. Známé geny, jejichž varianty ovlivňují rozdílnou citlivost k infekčním chorobám

Geny kódující:	Onemocnění:
hlavní histokompatibilní komplex	TBC, malárie, HIV infekce
interferony a jejich receptory	TBC, malárie, SARS
interleukiny	TBC, HIV infekce, infekce <i>Helicobacter pylori</i>
receptor pro vitamin D	TBC, lepra, HIV infekce
Toll-like receptory (TLR)	TBC, lepra, HIV infekce, malárie
manózu vázající lektin	TBC, lepra, HIV infekce
chemokinové receptory	HIV infekce
tumor nekrotizující faktor alfa	lepra
protein ligáza UBE3A	TBC, infekce virem HPV
adaptorový protein pro TLR CD14	TBC, chlamydióza, chronická infekce HBV
receptory na povrchu makrofágů	TBC

Vysvětlivky:

HBV – virus hepatitidy typu B; HIV – virus lidské imunodeficience;

HPV – lidský papilomavirus; SARS – syndrom náhlého selhání dýchání;

TBC – tuberkulóza; TLR – receptor typu Toll; UBE3A – protein ligáza E3A.

Ochranu před infekčními chorobami (např. před malárií, tuberkulózou, AIDS) zajišťuje řada imunitních mechanismů. Jejich efektivita závisí, mimo jiné, na variantách genů kódujících tzv. hlavní histokompatibilní komplex (MHC), který u lidí označujeme jako HLA (Human leukocyte antigens). Tyto geny se u lidí nacházejí na krátkém raménku chromozomu 6. Podle struktury a funkce se dělí na tři třídy, přičemž pro imunitní odpověď jsou důležité zejména geny I. a II třídy. HLA geny kódují buněčné povrchové proteiny, které mají zásadní význam při zahájení imunitní odpovědi prostřednictvím T-lymfocytů, protože tyto buňky rozpoznávají pouze ty antigeny, které jsou navázány na HLA molekulu na povrchu určitých (tzv. antigen-prezentujících) buněk. HLA systém je velmi variabilní a mezi jedinci i mezi populacemi existuje velká variabilita HLA variant. Každý člověk má jedinečnou kombinaci HLA alel,

kteřé zdědil po rodičích. Různorodost v HLA alelách působí na jedné straně problémy při transplantacích kostní dřeně a dalších orgánů, na druhou stranu tato různorodost zvyšuje množství a diverzitu antigenů, které imunitní systém dokáže rozoznat, a rozšiřuje tak odolnost k infekčním chorobám.

Dalšími kandidáty pro studium náchylnosti k malárii a k ostatním infekčním chorobám jsou i jiné imunologicky důležité molekuly, tzv. cytokiny, které umožňují přenos informací mezi jednotlivými buňkami imunitního systému a některými dalšími buňkami. Tumor nekrotizující faktor alfa (TNF- α) je cytokin, který produkují makrofágy jako odpověď na virové a bakteriální infekce. TNF- α v buňce aktivuje geny důležité pro zánětlivou reakci a indukuje buněčnou smrt infikované buňky. Změna v regulační oblasti genu *TNF- α* , která zřejmě mění množství produkovaného TNF- α , byla u afrických dětí spojená s vyšší náchylností k malárii. Kromě polymorfismů v genech kódujících cytokiny jsou pro správnou signalizaci cytokinů důležité receptory na povrchu buněk, kterými se přenáší vlastní signál. Mezi důležité receptory patří například receptor pro interferon α a interferon γ (viz dále).

Stejně jako v případě malárie jsou při rozvoji a průběhu infekce *M. tuberculosis* vedle určitých variant genů kódujících HLA antigeny a cytokiny důležité také receptory, které rozpoznávají antigeny mykobakterií. **Tuberkulóza** je chronické onemocnění vyvolané bakterií *Mycobacterium tuberculosis*. Sama nákaza většinou probíhá bez příznaků, až při rozvoji infekce jsou typicky postiženy plíce, mohou jí však být postiženy i ostatní orgány jako mozek či kosti. V roce 2008 bylo tuberkulózou celosvětově nakaženo odhadem 11,1 milionů lidí, z čehož 10 % nakažených nakaže podlehl. Mykobakterie napadají v plicích především makrofágy, buňky specializované na pohlcování cizorodých částic. Zatímco standardně makrofág pohlcenou částicí zničí ve svých specializovaných buněčných váčcích, mykobakterie tomu dokáží zabránit a uvnitř buňky se množí. Interferon gama (IFN- γ) je důležitým aktivátorem makrofágů, které získávají schopnost usmrcovat vnitrobuněčně parazitující bakterie právě jeho působením. Samotný IFN- γ působí prostřednictvím specifického receptoru na povrchu buněk. Geneticky podmíněné změny v produkci IFN- γ stejně jako geneticky podmíněné změny v odpovědi na něj, jsou patrně jednou z příčin vyšší náchylnosti k tuberkulóze.

Receptory zodpovědné za rozpoznání struktur, které jsou pro patogenní mikroorganismy typické, se nazývají Toll-like receptory (TLR, receptory podobné Toll, viz tabulka 1). Tyto receptory byly nalezeny a popsány u octomilky (*Drosophila melanogaster*) a teprve poté byly identifikovány i u člověka. Po vazbě antigenu na TLR se spouští signální dráhy, které vedou k aktivaci různých cytokinů důležitých v imunitní odpovědi na přítomnost patogenního mikroorganismu. U člověka bylo popsáno celkem 10 TLR, přičemž změny v receptorech TLR2 a TLR8 již byly asociovány s náchylností k tuberkulóze. Protože gen pro receptor TLR8 leží na chromozomu X, mají muži – nesoucí pouze jeden chromozom X, a proto i jednu kopii tohoto genu – větší pravděpodobnost, že ponесou tuto alelu spojenou s náchylností k tuberkulóze. Tento

fakt by mohl vysvětlit klinickou zkušenost ukazující, že muži trpí tuberkulózou častěji než ženy. Změny v receptoru pro vitamín D mohou také ovlivnit vnímavost k infekci *M. tuberculosis*. Vitamín D je kromě metabolismu vápníku důležitý také při imunitní odpovědi organismu. V imunitním systému působí vitamín D prostřednictvím receptoru na povrchu makrofágů a lymfocytů, kde se na něj váže aktivní forma vitamínu D. Po jeho vazbě se aktivují geny pro antimikrobiální látky, které mají schopnost usmrtit bakterie *M. tuberculosis*, a zároveň je podporována fagocytóza makrofágů.

Genetické varianty kódující rozdílné verze dvou chemokinových koreceptorů (CCR5 a CXCR4) na povrchu buňky jsou podstatou rozdílné citlivosti buněk k viru HIV (i když hlavním receptorem viru HIV je antigen CD4). Virus HIV vyvolává syndrom získané imunodeficience (AIDS). Existují dva typy viru, HIV-1 a HIV-2, přičemž současnou pandemií AIDS vyvolává především typ HIV-1. HIV napadá hlavně pomocné T-lymfocyty a makrofágy, které mají na svém povrchu molekuly označované jako CD4. U nakažených osob se první příznaky onemocnění projeví až za 2-12 let po infekci, poté dojde k rozvoji klinických příznaků AIDS a brzy nastává smrt, nejčastěji na těžký průběh oportunních infekcí. V roce 2008 byl celkový počet nakažených AIDS 33,4 milionů, nově se nakazilo 2,7 milionu lidí a 2 miliony pacientů infekci podlehl. Virus HIV využívá pro vstup do buňky koreceptory CCR5 a CXCR4. Změna v genu *CCR5* (CCR5), zahrnující delecii 32 párů bází, způsobuje tvorbu nefunkčního koreceptoru na povrchu buňky. Jedinci, kteří mají své obě alely tohoto genu mutantní, jsou rezistentní k infekci virem HIV. (Zatím není popsán žádný jiný projev této mutace kromě rezistence k viru HIV.)

Jak infekční choroby mění náš genom. O vlivu infekčních chorob na náš genom se zatím mnoho neví, není totiž snadné efekt infekčních chorob v genomu vysledovat. Přesto již dnes existuje několik takových příkladů. **Malárie** je infekční onemocnění vyvolané prvoky rodu *Plasmodium*. Jejich rezervoárem je pouze člověk a přenáší je samičky komára rodu *Anopheles*. Pro malárii jsou typické malarické záchvaty projevující se zimnicí, horečkou a následnou bezhorečnatou fází. Podle údajů Světové zdravotnické organizace (WHO) je malárií ohrožena téměř polovina světové populace. V roce 2008 se malárií nakazilo odhadem 243 milionů lidí a téměř 863 000 jí podlehlo. Malárie je považována za nejsilnější selekční tlak v nedávné historii lidstva. Důkazem je častý výskyt poruch funkce červených krvinek v oblastech současného či nedávného výskytu malárie a jejich absence u populací ostatních. Srpkovitá anémie, talasémie a favismus (podmíněný deficitem glukózo-6-fosfát dehydrogenázy) jsou dnes nejčastějšími dědičnými monogenními chorobami lidstva a všechny tyto choroby jsou důsledkem mutací měnících funkci komponent červených krvinek. V takovýchto defektních krvinkách mají parazité horší podmínky pro dokončení svého životního cyklu a zároveň jsou tyto krvinky častěji zneškodňovány vlastními obrannými mechanismy člověka. Nevýhodou této strategie ochrany před malárií je riziko, že pokud jedinec zdědí po rodi-

čích obě tyto alely mutantní, bude trpět těžkými projevy těchto chorob souvisejícími se špatnou funkcí červených krvinek. Je-li však člověk nositelem jedné mutantní a jedné normální alely, je zajištěna dostatečná funkce krvinek normální alelou a mutantní alela poskytuje ochranu před rozvojem infekce a těžkými projevy malárie.

Frekvence alely CCR5, která způsobuje sníženou citlivost k HIV infekci je nejvyšší v populaci Západní Evropy a Ruska (10 %), zatímco směrem na východ její četnost klesá a v Africe se prakticky nevyskytuje. Tuto rozdílnou četnost alely CCR5 však nelze vysvětlit pandemií AIDS, protože virus HIV nepůsobí na lidskou populaci dostatečně dlouho. Efektivní selekční tlak by tak mohly představovat epidemie vyvolané patogenními mikroorganismy, které využívají pro vstup do buňky stejný receptor jako virus HIV. Prvním kandidátem je bakterie *Yersinia pestis*, která vyvolávala epidemie **dýmějového moru** a ve 14. století dokonce usmrtila téměř třetinu tehdejší evropské populace. Druhým kandidátem je virus *Variola major*, který v Evropě působil opakované epidemie **černých neštovic**. Virus těchto pravých neštovic patrně využíval pro vstup do buňky receptor CCR5.

Cystická fibróza je recesivně děděná porucha iontového transportu v epitelálních buňkách způsobená mutacemi v genu pro regulaci transmembránové vodivosti (CFTR). Je to běžné onemocnění v Severní Evropě, kde je téměř každý 25. člověk přenašečem mutantní alely. Poruchu může způsobit až několik stovek různých mutací, přičemž pro každou populaci je typický jejich určitý panel. Nejčastější mutací vůbec je delece F508 (F508), mutace G5551D je (pro zajímavost) častá ve Francii a také v Brně. Příčina vysokého výskytu cystické fibrózy v evropské populaci může spočívat ve výhodě nositelů mutantní a normální alely vůči některým infekčním chorobám, stejně jako v případě malárie a srpkovitě anémie. Jedincům postižených cystickou fibrózou se tvoří na sliznicích hustý a lepivý hlen, který se hromadí v dýchacích cestách, kde brání dýchání, a v trávicím traktu. V trávicím traktu by vrstva hustého hlenu mohla chránit před fatální dehydratací způsobenou průjmovými infekcemi, vyvolanými bakteriemi *Vibrio cholerae* či *Salmonella typhi*, které způsobují **choleuru** respektive **břišní tyfus**.

Genetické predispozice, zlepšující šance na přežití během epidemie **tuberkulózy** dnes zřejmě zvyšují náchylnost k revmatoidní artritidě. Analýzou genů a genetických polymorfismů asociovaných s náchylností k revmatoidní artritidě byly identifikovány geny, které jsou zároveň studovány ve spojitosti s náchylností k infekci vyvolanou bakterií *Mycobacterium tuberculosis*. Epidemie tuberkulózy v Západní Evropě a v USA během 19. století tak mohla způsobit dnešní zvyšující se počet případů revmatoidní artritidy.

Podaří se infekčních choroby eradikovat?

Ačkoliv se může zdát, že infekční onemocnění jsou principiálně dobře zvládnutelná – lze medikamentózně zastavit množení mikroorganismu nebo lze ovlivnit proces infekce makroorganismu, nelze do budoucna očekávat vý-

razný ústup ve výskytu infekčních onemocnění. Důvody pro toto tvrzení jsou empirické i teoretické. Ze zkušenosti víme, že jen za posledních několik desetiletí se objevilo (ev. bylo nově popsáno) několik infekčních onemocnění (tab. 2). Přitom víme, že za stejnou dobu se podařilo celosvětově eradikovat (vymýtit) pouze pravé neštovice, a to již v roce 1977. Eradikace viru dětské obrny byla úspěšná pouze v Evropě, kde byl certifikát o jeho eradikaci udělen WHO až v červnu 2002. Teoretické argumenty se opírají o fakt, že ekologická nika hostitelských organismů nevyhnutelně vede k evoluci mikroorganismů, kteří jsou toto prostředí schopni využít pro svou replikaci. Působení infekčních mikroorganismů a parazitů je navíc zásadní obecnou hybnou silou evoluce, kdy evoluční schopnost choroboplodných zárodků vede k evolučnímu vývoji hostitele a naopak. Tento bludný kruh „závodů ve zbrojení“ mezi jednotlivými mikroorganismy a hostiteli je patrně jednou ze skutečných hnacích sil evoluce a lze tedy předpokládat, že infekční choroby nás budou formovat i v budoucnu.

Tab. 2: První výskyt některých nově popsaných infekčních onemocnění

Onemocnění	původce	popsáno v roce
horečka Dengue	virus	1953
legionářská nemoc	bakterie	1976
Marburská horečka	virus	1967
HTLV infekce	virus	1977
Pontiacká horečka	bakterie	1968
AIDS	virus	1981
horečka Lassa	virus	1969
žaludeční vředy	bakterie	1983
Lymská borelióza	bakterie	1975
hantavirový plicní syndrom	virus	1993
Ebola	virus	1976
SARS	virus	2002

V našem uvažování o léčbě infekčních chorob převládá snaha o likvidaci patogenních mikroorganismů pomocí antibiotik či antivirotik. Naštěstí účast hostitele na vývoji infekčního onemocnění umožňuje i „zasáhnout hostitele“ namísto infekčního mikroorganismu. To je asi nejvýznamnější příslib, který přináší studium molekulárních mechanismů interakce mikroorganismu a hostitele. Např. u tuberkulózy platí, že rozsáhlé poškození tkání je způsobeno z velké části reakcí hostitelského organismu na mykobakteriální antigeny než mykobakteriemi samotnými. Je to tedy sám hostitelský organismus, který produkuje látky vyvolávající chronickou zánětlivou reakci. Studium molekul, za-

pojených v odpovědi na mykobakteriální antigeny, má tak velký význam v budoucí léčbě tuberkulózy, protože nám umožní specificky potlačit poškození, způsobená pozdní přecitlivělostí hostitele, podáním látek, které blokují aktivitu zánětlivých cytokinů.

Genetické varianty vedoucí k necitlivosti na dané infekční onemocnění budou vodičkou pro takové ovlivnění hostitele, které nám umožní infekci úspěšně zdolat. Možný je např. návrh nových léčiv zacílených na určité molekuly hostitelského organismu. Se znalostí individuální náchylnosti k infekcím bude také možné specificky podpořit imunitní reakci organismu, aby se jedinec mohl s infekcí vypořádat sám. Do budoucna je tedy třeba nalézt způsoby, jak v léčbě infekčních chorob specificky negativně ovlivnit nejen mikroorganismus, nýbrž také pozitivně organismus hostitele.

Slovník pojmů:

- Alela** – jedna či více variant téhož genu, který se nachází v určitém místě na chromozomu.
- Antigen** – cizorodá molekula resp. částice nebo její část, která má schopnost vyvolat imunitní reakci.
- Cytokiny** – skupina látek produkovaných lymfocyty a makrofágy. Ovlivňují intenzitu a dobu trvání imunitní reakce organismu. Mezi cytokiny patří interleukiny, interferony, chemokiny, rodina tumor nekrotizujících faktorů a další.
- Eradikace** – vymýcení původce infekčního onemocnění.
- Fenotyp** – pozorovatelná vlastnost jedince jako důsledek interakce genotypu a prostředí.
- Gen** – základní jednotka dědičné informace tvořená úsekem DNA a lokalizovaná na určitém místě chromozomu. Člověk má v každé buňce (kromě svých buněk pohlavních) jeden pár genů, z něhož zdědil od každého z rodičů jeden. Počet genů člověka se odhaduje přibližně na 23 000.
- Genom** – soubor všech struktur nesoucích genetickou informaci ve formě DNA. Genom bakteriální buňky se skládá z genů v jaderné a v plasmidové DNA. Genom živočišné – i lidské – buňky je tvořen chromozomy uloženými v buněčném jádře a DNA v mitochondriích.
- Genotyp** – souhrn všech dědičných vloh jedince uložených v genech.
- Chemokiny** – prozánětlivé cytokiny, které mají schopnost přitahovat imunitní buňky na určité místo.
- Lymfocyty** – bílé krvinky, které se účastní specifické imunitní odpovědi organismu. Rozlišují se B-lymfocyty, které tvoří protilátky, a T-lymfocyty, které ostatní buňky imunitní odpovědi řídí a likvidují infikované buňky.
- Makrofágy** – specializované bílé krvinky schopné pohlcovat a zabít bakterie, infikované a nádorové buňky. Produkují řadu cytokinů, které vyvolávají horečku a stimulují imunitní systém. Indukují specifickou imunitní reakci vedoucí k tvorbě protilátek a k aktivaci cytotoxických T-lymfocytů. Makrofágy se uplatňují v obraně proti všem vnitrobuněčným parazitům.
- Patogenita** – schopnost mikroorganismu poškozovat hostitele a vyvolat u něj onemocnění.
- Polymorfismus** – výskyt dvou či více variant v populaci, přičemž nejméně dvě z těchto variant se vyskytují s četností vyšší než 1 %.
- Receptory** – molekuly na buněčném povrchu, které rozpoznávají unikátní části exogenních molekul. Po aktivaci receptorů spouští receptory specifickou odpověď buňky na podnět.
- Virulence** – míra patogenity, schopnost mikroorganismu proniknout do hostitele, odolat jeho obranným mechanismům, získat v něm živiny a množit se.

Zapomenutá Nobelova cena za ekonomii: Poučení z Fogelovy analýzy ekonomického systému otrokářství

FRANTIŠEK SVOBODA

Jedním z nejstarších a nejdéle přežívajících způsobů organizace práce a společnosti je otrokářství, doložené u nejstarších civilizací a ve větším či menším rozsahu přežívající dodnes. Ve své poslední baště na Arabském poloostrově bylo postaveno mimo zákon až v roce 1962. Vitalita této instituce zaujala amerického ekonomu R. W. Fogela, který začal zkoumat tento hospodářský fenomén na příkladu amerického otrokářství, a s pomocí statistických metod dosáhl pozoruhodných závěrů, které budou na následujících stránkách představeny.

Svou analýzu pojal jako vyvrácení mýtu o chodu ekonomického systému založeného na práci otroků, a soustředil se proto na zpracování a interpretaci dat, která neodpovídala standardním výkladům. Richard Pipes říká, že *potíž revizionismu v historii spočívá v tom, že odchytky a výjimky pojímá nikoliv jako jemné odlišnosti daného jevu, nýbrž jako jeho podstatu*¹. Fogel však prokázal opak. V případě otrokářství to byla právě stávající tradiční interpretace, která stavěla na odchytkách a výjimkách a – byl s ušlechtilým cílem – podávala velmi deformovaný pohled na každodenní život amerického Jihu. Protože odpůrci otrokářství byli zastánci svobodné pracovní síly, bylo otrokářství vykládáno jako dlouhodobě nevýnosná investice, ekonomicky skomírající a neefektivní, jehož konec byl neodvratný a občanská válka jej pouze nevyhnutelně uspíšila. R. W. Fogel však prokázal, že otrokářství bylo v době těsně před občanskou válkou velmi vitální. Nejsou žádné důkazy, že by ekonomické síly trhu jakkoliv narušily otrokářský systém, který by bez války a politického zásahu patrně nebyl zlomen. Otrokářství se v amerických koloniích rozvíjelo postupně. Spojené státy (či kolonie, které později Spojené státy utvořily) nebyly hlavním příjemcem otroků přivážených z Afriky, směřovalo k nim jen 6 % z celkového počtu otroků². Do roku 1825 se však staly Spojené státy hlavní otrokářskou mocností, protože zde – na rozdíl od ostatních oblastí – by-

1) Cit. podle Zakaria, 2005, str. 336.

2) Největším příjemcem byla Brazílie s 38 %, do britských a francouzských kolonií v Karibiku a do španělského impéria mířilo shodně po necelých 17 %, celkem tedy 50 % otroků. 6 % směřovalo do USA a zbylých 6 % do holandských, dánských a švédských kolonií. Srov. Fogel, 1995, str. 15.

la míra úmrtnosti nízká, avšak míra porodnosti vysoká³. Obrazně řečeno, zatímco v karibských koloniích otroci umírali, v amerických koloniích se otroci rodili.

V téže době, kdy populace otroků v USA narůstala, se v okolních státech naplno rozbíhal proces postupného osvobozování otroků. Do roku 1831 bylo otroctví zrušeno na Haiti, v Argentině, Kolumbii, Chile, Mexiku a v Bolívii, takže v té době byla již 1/3 z celkového počtu otroků na západní polokouli svobodná. Zatímco hnutí za zrušení otroctví získává na síle a od otrokářství ustupovaly další státy⁴, státy amerického Jihu s narůstající populací otroků zůstaly osamoceny jako nejnvýznamnější bašta odporu vůči zrušení otrokářství. Úsilí odpůrců otrokářství se tedy zaměřilo tímto směrem.

Argumenty hnutí za osvobození otroků – od morálky k ekonomice

Zpočátku byl boj proti otroctví veden výhradně na morálních základech. Tak jako v 16. století, kdy se obchod s otroky začal rozbíhat ve velkém a kdy byl odsouzen papežskou encyklikou *Sublimis Deus* Pavla III., i v 19. století byl slovník odpůrců otrokářství podobný. Kde debata z Valladolidu vyústila v tvrzení, že všichni lidé se rodí svobodní a rovní a mají stejná práva a povinnosti, tam abolicionisté navázali slovy, že *Bůh učinil všechny národy jedné krve*. Otroctví tak bylo *největším hříchem na světě*. (Fogel, 1995, str. 158)

První aktivisté, tzv. kolonialisté, uvažovali o postupném osvobozování otroků za úplatu a o jejich repatriaci zpět do země původu. V roce 1816 byla založena *American Colonization Society* a v roce 1822 vznikla první osada osvobozených otroků na pobřeží Západní Afriky. Po 25 letech činnosti se Společnost vzdala kontroly nad nezávislou republikou Libérií. Do roku 1860 se do Afriky vystěhovalo jen 15 000 bývalých otroků, z toho asi 12 000 s podporou Společnosti⁵.

Během 20. a 30. let však vznikla nová skupina odpůrců otroctví, která se stavěla proti kolonialistům a usilovala o osvobození otroků bez náhrady. Podobně jako dobové abstinenční hnutí i oni ve svém úsilí o osvobození Ameriky od otroctví spoléhali hlavně na morální argumenty, které předkládali široké veřejnosti. Jejich aktivity však samy o sobě změnu nepřinesly. Hospodář-

3) I když mezi roky 1500-1825 bylo jen 6 % otroků prodáno do amerických kolonií, díky příznivému populačnímu vývoji bylo v roce 1825 v USA již 36 % z celkového počtu otroků na západní polokouli. Viz Fogel, 1995, str. 29.

4) Do roku 1861, kdy v USA vypukla občanská válka, je otroctví zrušeno ve všech britských, francouzských a dánských koloniích, v Uruguayi, Ekvádoru, v Peru a ve Venezuele.

5) Toto řešení protitrokářské lobby opomenulo skutečnost, že většina otroků se narodila ve Spojených státech. Paul Johnson popisuje, jak James Madison prodal na sklonku 20. let svému příbuznému otroky, *kteří s radostí souhlasili*, protože jim Libérie naháněla hrůzu (cit. Johnson, 2000, str. 253).

ský systém Jihu, který počítal se zapojením práce otroků, byl přeměněn až občanskou válkou, která si vyžádala životy více Američanů než kterákoliv jiná válka, kterou kdy Spojené státy vedly od svého vzniku až dodnes.

Protože počáteční úsilí abolicionistů nepřineslo kýžený úspěch, argumenty abolicionistické kampaně se posunuly a místo hříšnosti otroctví byl položen důraz na důkazy o zneužívání moci otrokářů a ekonomické neefektivnosti celého systému. V abolicionistické literatuře se objevovaly příklady ponižujících aukcí, rozdělování rodin, zanedbávání dětí, znásilňování či vražd. Otrokářství bylo prezentováno jako neefektivní systém vedoucí ke špatné alokaci investic, brzdící technologický rozvoj a industrializaci. Otroci měli být osvobozeni také apelem na chamtivost.

Základy ekonomické obžaloby otroctví položil svým dopisem do novin z roku 1843 *Otroctví: Zlo a jeho lék* Cassius Marcellus Clay. Otrokářský systém byl v jeho podání neefektivní, neboť vyčerpával půdu a práce otroků byla (díky absenci vlastního zájmu) dvakrát méně produktivní než u svobodných občanů na Severu. Také se domníval, že otrokářství podkopává ekonomický růst vkládáním kapitálu do nákupu otroků a omezováním jejich přístupu ke vzdělání. Svá tvrzení však předložil bez argumentů, nebyl ostatně ekonomem či vědcem, ale řečníkem a ideologem – tedy politikem. Jeho tvrzení však našla své posluchače, kteří se rozhodli je potvrdit. Nejvlivnějšími představiteli tohoto pojetí byli Hinton Rowan Helper a Frederick Law Olmsted, jejichž díla z 50. a 60. let 19. století ovlivnila obraz otrokářství u veřejnosti až do dnešních dnů.

Olmstedova práce zkoumala – také s pomocí přímého pozorování chodu plantáží – mikroekonomiku systému; Helper se zaměřil na makroúroveň, zejména s využitím dat z federálního sčítání lidu z roku 1850. Oba dospěli k stejnému závěru, totiž že otrokářství je systém neefektivní, brzdící hospodářský růst. Jejich důkazy však při bližším zkoumání vykazují jisté nedostatky⁶.

Dalším významným autorem byl John Elliot Cairness, jeden z hlavních architektů ekonomické obžaloby otroctví a jeden z nejvýznamnějších britských ekonomů poloviny 19. století. Jeho spis se jmenoval *The Slave Power*

6) Jak upozorňuje Fogel, Helperova kniha byla plná faktických chyb. Nebyl obeznámen s metodikou národních účtů, a proto některé položky započítal dvakrát, sčítal dvě odlišné veličiny (v diskuzi o zemědělství), používal absolutní čísla tam, kde by větší vypovídací hodnotu měly veličiny podílové (v diskuzi o urbanizaci či v diskuzi o bohatství v jednotlivých státech). Při zkoumání exportu opomněl započítat Jihu zboží exportované ze severních přístavů a zcela opomenul New Orleans. Rovněž řada jeho předpokladů nebyla správná. Nebyla správná domněnka, že Jih měl v roce 1790 náskok před Severem, který v následujících šedesáti letech ztratil, ani předpoklad, že půda, přírodní bohatství a klima na Jihu je příznivější než na Severu. Dnešní odhady produkce ukazují, že naopak zemědělská produkce Jihu byla v roce 1850 cca o 5 % vyšší než produkce Severu (vice Fogel, str. 161-69). Olmsted zase při zkoumání produktivity otrocké práce podcenil výstupy a přecenil vstupy, neboť mezi pracovní sílu zařadil všechny otroky, tedy i děti a starce. Také opomenul, že podíl žen a dětí byl větší u otroků než u svobodných, což ovlivnilo celkovou produktivitu (Fogel, str. 170-77).

a poprvé vyšel v roce 1862. Protože nikdy nenavštívil jižní státy, byl závislý na dostupné literatuře, zejména na spisu F. L. Olmsteda. Přejal jeho tvrzení, že práce otroků je méně efektivní, domníval se ale, že v okamžiku osvobození této pracovní síly se černoši stanou stejně produktivními jako běloši, neboť ne rasa, ale otroctví vede černochoy k nízkým výkonům. Na rozdíl od ostatních kritiků také měl pochybnosti o tom, že by otrokářství bylo tržními silami odsouzeno k zániku a že nákup otroka je nevýhodnou investicí, spíše se domníval, že je dočasně, s ohledem na zvláštní okolnosti, výnosné. K tomuto názoru ho vedla i jeho teorie o extenzivním využívání půdy – poté co otrokáf vyčerpá půdu, přestěhuje se jinam, kde je půda dosud úrodná, což umožňuje ekonomické přežívání otroctví.

V těchto dílech byly položeny základy obžaloby instituce otrokářství položené na ekonomické argumentaci, které prokázaly velkou setrvačnost. Argumenty zdůrazňující ekonomickou nevýhodnost otrokářství lze rozdělit do několika skupin, které budou dále rozebrány.

Ekonomická racionalita investice do nákupu otroka

Navzdory obvyklým výtkám nebylo otrokářství iracionálním systémem udržovaným při životě vlastníky, kteří si neuvědomovali své nejlepší ekonomické zájmy. Nákup otroka byla obecně velmi zisková investice s mírou výnosnosti srovnatelnou s nejlepšími investicemi do průmyslové výroby.

Skutečná míra zisku u majitelů otroků zůstávala po delší dobu záhadou především kvůli absenci *tvrdých dat*. Ani pátrání U. B. Phillipse⁷ v archivech nepřineslo dostatečné množství dat na to, aby zisky mohly být seriózně odhadnuty. Na počátku 20. století proto postavil své zkoumání na srovnání cen otroků a bavlny. Hlavním ukazatelem rentability investice byl pro Phillipse poměr obou cen. Před občanskou válkou byli podle něj již otroci předraženi, protože cena otroků rostla rychleji než cena bavlny. Vysoké ceny otroků v jeho pohledu podporovala spekulace a také iluze sociálního statusu vyšší vrstvy. Vlastnictví otroků s sebou neslo prestiž a moc⁸. Došel k závěru, že jinak neefektivní otroctví mohlo být ziskové, pokud existoval citelný nedostatek svobodných pracovníků (takže cena práce byla vysoká), pokud pěstování a sklizení plodiny umožňovalo přísný dozor nad otroky, vykonávajícími jednoduché, opakované úkony, a pokud cena otroků byla nízká.

Průlom do zkoumání míry zisku z pořízení otroka znamenala až kniha A. Conrada a J. Meyera *The Economics of Slavery*. Ti pro stanovení zisku nejprve oddělili odhad míry výnosnosti u žen a mužů. Potom odvodili průměrné kapitálové náklady na otroka, zahrnující nejen jeho cenu, ale také průměrnou

7) V roce 1918 vydal knihu *Američan Negro Slavery*.

8) Stoupenci teorie chápání otroků jako statusového statku však nikdy svá tvrzení blíže nedoložili a vycházeli z nesprávného předpokladu, že vysoká tržní cena znamená pro majitele otroka v konečném důsledku prodělek. Ve skutečnosti však majitel vydělal.

hodnotu země, zvířat a nástrojů, kterých užíval. Odhad hrubých ročních příjmů byl postaven na cenách bavlny a fyzické produktivitě otroků. Čistý výnos byl získán očištěním o náklady na dozor a výživu.

Průměrný výnos se u mužů pohyboval mezi 5-8 % v závislosti na skutečném výnosu a na cenách bavlny. Na horší půdě to bylo 2-5 %, na nejlepší půdě jihozápadu to mohlo být 10-13 %. Investice do otroka tedy byla srovnatelná s alternativními investicemi; např. neúspěšnější textilky měly v období 1844-53 míru výnosnosti 10,1 % a skupina 12 jižních železnic v dekadě 1850-60 jen 8,5 %.

Že otroci nepředstavovali statusový statek, jak tvrdil U. B. Phillips, ukazuje i analýza cen 5000 otroků, která jasně ukazuje závislost ceny otroka na věku. Cena otroka prudce narůstala do věku před třicítkou, pak začala postupně klesat⁹. Cena zjevně preferovala věk a tedy i produktivitu otroka, místo pro okázalou spotřebu zde nenajdeme.

Pokud se podíváme na čistý přínos či ztrátu otroka, tak můžeme říci, že otrok svému majiteli začal přinášet zisk již po osmém roce života a čistý zisk vytvářel ještě po sedmdesátce. Otrokáři tedy neměli zájem udřít otroky k smrti v raném věku, naopak byli schopni je zaměstnávat po celou dobu jejich života, jak bylo na venkově obvyklé – staré ženy pečovaly o děti nebo se staraly o nemocné, muži se starali o dobytek, byli zahradníky nebo služebníky.

Vyhledky otrokářského systému

Podle teorie ekonomické neudržitelnosti otrokářství by stačilo počkat pár let, nejvýš jednu generaci, a otrokářství by samo ekonomicky zkolabovalo. Ceny bavlny klesaly a otrokářství by se brzy přestalo vyplácet, zvláště když ceny otroků rostly. Věřilo se totiž, že otrokářství vede k nadprodukcí bavlny a ceny zkolabují. V jistém smyslu to byla pravda – trend mezi roky 1802-60 ukázal mírný pokles cen bavlny – ročně o 0,7 % – s výkyvy na obě strany. Pokles cen však nemusel ani v nejmenším znamenat pokles zisku. Hlavní příčinou tohoto poklesu byl stálý růst produktivity – lepší bavlníková semena, zavedení čističky bavlny, snížení transportních nákladů a přesun bavlníkových plantáží do úrodnějších oblastí nového Jihu.

Představu o vývoji zisku plantážníků se R. W. Fogel rozhodl získat zkoumáním krátkodobých výkyvů cen od dlouhodobého trendu. Pokud ceny bavlny byly nad dlouhodobým trendem, lze očekávat, že zisky plantážníků byly nad normálem, a naopak. V tomto testu vycházejí 50. léta 19. století jako období trvalého vzestupu zisku. Téměř každý rok přinesl nadprůměrné zisky. Neří proto nijak překvapivé, že produkce bavlny se v této dekádě zdvojnásobila.

9) Otroci se začali vyplácet až po 27. roce života. Důvodem byla vysoká cena kapitálu na Jihu a také vysoká úmrtnost sužující černé i bílé, která způsobila, že se 27 let dožila méně než polovina narozených. Část výnosu šla v rámci mezigeneračního transferu ve prospěch starých otroků, jakož i na praceneschopné v kterémkoliv věku.

Ani tato expanze však nedokázala uspokojit poptávku natolik, aby cena klesla na trendovou úroveň. Světová poptávka po bavlně od roku 1846 prudce rostla po dalších 15 let rychlostí 7 % ročně. Růst produkce bavlny tedy odpovídal růstu světové poptávky po bavlně a přinášel vyšší než obvyklé zisky plantážníkům, kteří zvětšovali produkci.

Všeobecně se tvrdí, že majitelé otroků, navzdory boomu na trhu s bavlnou, měli obavy o dlouhodobou stabilitu. K důvodům pesimismu se řadí tradiční arzenál argumentů o hrozbě vyčerpání půdy, k němuž se přidává i nestabilita na mezinárodním trhu s bavlnou.

R. W. Fogel se rozhodl dlouhodobě vyhlídky otrokářů změřit pomocí indexu, v němž porovnával průměrnou nákupní cenu otroka a průměrnou cenu nájmu otroka na jeden rok¹⁰. Nákupní cena otroka představuje tržní ocenění produkce otroka po celou dobu jeho života. Pokud tedy vlastník otroků byl optimistou a budoucnost hodnotil lépe než současnost, pak nákupní cena otroka relativně k ročnímu nájmu vzrostla. Pokud očekával zhoršení v budoucnosti, nákupní cena vůči nájmu relativně poklesla. Podle tohoto indexu vládl na *starém Jihu* pesimismus ve 40. letech a během první poloviny 50. let, kdy byl vystřídán dlouhodobým optimismem. Na novém Jihu byl optimismus patrný po celá 50. léta. Otrokářský systém tedy podle R. W. Fogela nesměřoval k ekonomickému kolapsu a majitelé otroků nejenže věřili, že jejich společenský řád bude zachován, ale očekávali období velké prosperity.

Efektivnost zemědělství ve státech Jihu

Dalším sporným bodem je otázka efektivity zemědělství. Zemědělství postavené na práci otroků nebylo ve srovnání se zemědělstvím svobodného trhu neefektivní, jak tvrdil Olmsted a Cairness. Velkovýroba, efektivní řízení a intenzivní využití práce a kapitálu činilo zemědělství na Jihu efektivnějším než byl systém rodinných farem na Severu.

Jak tvrdí R. W. Fogel, zemědělství Jihu bylo v roce 1860 o 35 % efektivnější než na Severu. Efektivnější byly jak ty jižanské farmy, které zaměstnávaly svobodné pracovníky (o 9 %), tak i ty, které využívaly otroky (o 40 %). Porovnání mezi farmami na Jihu nás vede k závěru, že farmy s otroky byly o 28 % výkonnější než farmy se svobodnými pracovníky.

Výrazný rozdíl v relativní výkonnosti plantáží je patrný i mezi dvěma hlavními regiony Jihu. Plantáže v nových státech Jihu byly o 29 % efektivnější než na starém Jihu. Plantáže starého Jihu byly o 19 % efektivnější než svobodné farmy na Severu, na novém Jihu to bylo dokonce o 53 %. Podle Fogela tedy bylo jižanské zemědělství výrazně efektivnější a ekonomická obžaloba otro-

10) Na Jihu existovaly dva typy trhů s otroky – nákupní trh, na nichž se nakupovala dlouhodobá pracovní síla, a nájemní trh, kde se otroci najímali na krátké období – den, týden, měsíc či rok. Tento krátkodobý trh byl analogií námezdního trhu svobodných pracovníků, kteří se v té době nechávali najmout na práci obdobným způsobem.

kářství nebyla pravdivá. Dokonce i farmy na starém Jihu, hospodařící na půdě považované za *vyčerpanou*, byly výkonnější než farmy na Severu. Pro Olmstedovo tvrzení o vyčerpané půdě nenacházíme žádný důkaz¹¹.

Střední a větší plantáže již byly organizovány jako tovární provozy, charakteristická pro ně byla dělba práce a specializace. Organizace práce byla velmi moderní a předznamenala výrobní postupy průmyslové společnosti. Hlavní příčinou efektivnosti plantáží bylo sdružení otroků do pracovních skupin, tzv. gangů, schopných udržet stálý a intenzivní rytmus práce.

Podíl pracovní síly na celkové populaci byl u otroků velmi vysoký (2/3), zatímco u svobodné populace na Severu to byla 1/3. Do práce byli různým způsobem zapojeni i postižení a staří. Pracovní doba byla pro otroky stejná jako pro svobodné farmáře¹² – v období velké aktivity pracovali přibližně 70-75 hodin týdně, měli volno v neděli, na některých plantážích zčásti i v sobotu. Další týden volna připadal na příležitostné svátky, 12 dní zabrala rekonvalescence po nemoci, což znamená, že pracovali v průměru 265-275 dní v roce.

Mýtus o špatné kvalitě práce otroků byl otrokáři popírán, horlivě však byl prosazován odpůrci otrokářství. Protože odpůrci otrokářství zvítězili, zvítězily na dlouhou dobu i jejich názory vyplývající do velké míry z latentního rasismu, obsaženého i v dobové antropologii. Jak široce ovlivňovalo toto pojetí i pozorovatele, plyne i z Olmstedovy práce. Při návštěvě jedné farmy zaznamenal pochvalné výroky otrokáře o tom, že jeden otrok vydá za dva bílé. Protože však navštívil onu farmu v zimě, kdy většina prací je již hotova nebo ještě nezačala, popsal otroky bez ohledu na mínění jejich pána jako pomalé a líné. Když se na jinou farmu dostal v sezoně, určil vyšší tempo prací jako výjimku¹³.

Otrokářství a průmyslová společnost

Mnoho historiků se domnívalo, že otroctví by zaniklo i bez občanské války z důvodu přirozených geografických hranic, v nichž lze pěstovat bavlnu, a díky tlaku rostoucí urbanizace. Tyto dva faktory měly jako čelisti svěřáku roz-

- 11) Olmsted a Cairness se ve svých úvahách o půdě patrně nechali svést na scetí praktickým problémem, který byl mezi plantážníky hojně diskutován – jak udržet úrodnost písčité půdy, ohrožované prudkými lijáky a absencí mrazu. Experimentovalo se s různými typy hnojiv, metodami orby, střídáním plodin. Úspěšné pokusy byly pravidelně publikovány a kopírovány. Olmsted si probíhající odbornou debatu špatně vyložil. Podobně špatně si ostatně vykládal i jiné poznatky. Slova plantážníka, který zmínil, že běloši nepracují tak dobře, nepojal jako důkaz toho, že černoši jsou pracovití, ale že běloši jsou *líní a zkažení*.
- 12) Podle novějších odhadů pracovali svobodní farmáři na Severu dokonce o 10 % déle, to ovšem kvůli specializaci severského zemědělství na chov dobytka a mlékárenství.
- 13) Polovina jeho výprav se uskutečnila v době po sklizni a před zahájením dalšího obdělávání, velkou část doby strávil na cestách a ve městech. Pokud navštívil plantáž, strávil více času s plantážníkem a dozorcí v domě než na poli, takže většinou prezentoval názory druhých, nikoliv svá pozorování.

lousknout problém otroctví během jedné nebo dvou dekád. Protože půda, na níž bylo možno pěstovat bavlnu, byla geograficky omezená, zatímco populace otroků rostla, měla klesnout produktivita práce otroka pod úroveň, která zajišťuje jeho přežití. Protože města by nedokázala vstřebat přebytek otroků, kteří se již na plantážích neuživí, otroctví mělo postupně zaniknout.

Tato teorie však měla jisté nedostatky. Rozloha půdy, na níž se pěstovala bavlna, nebyla konstantní a trvale narůstala. Ještě po válce Severu proti Jihu se mezi roky 1860-90 množství půdy, na níž se pěstovala bavlna, zdvojnásobilo, stejně tak i v letech 1890-1925. Otrokářství tedy využitelnou půdou omezováno nebylo a mohlo by bez problému i nadále zaměstnat rostoucí populaci otroků.

Argument, že otrokářství nemohlo přežít v městském prostředí, rovněž neobstojí. Při zběžném pohledu na statistiky z 10 největších měst Jihu se to tak sice jeví, neboť zatímco celková populace otroků vzrostla mezi roky 1820-60 o 160 %, populace otroků ve městech vzrostla pouze o necelých 80 %, podíl otroků ve městech tedy trvale klesal a v průběhu dekády 1850-60 počet otroků ve městech dokonce o 12 % klesl.

R. W. Fogel ovšem upozornil na fakt, že pokud se ale podíváme podrobněji na statistiky městské populace, zjistíme určité nesrovnalosti. Čtyři z prvních deseti největších měst Jihu zažily čtyři desetiletí dlouhý růst počtu otroků ve městě, který byl o 50 % větší než růst celé populace otroků, tedy nadprůměrný. Ve druhé desítky největších měst Jihu mezi roky 1850-60 počet otroků mírně rostl. Existovaly tedy protichůdné trendy.

Dále se opomíjí, že města, která zaznamenala největší úbytek otroků, byla shodou okolností hlavními příjemci bílých imigrantů. Počet otroků ve městech byl také silně ovlivňován cenou otroků. Pokud cena otroků rostla pomalu, rostl i jejich počet ve městech. Pokud cena narůstala rychle, počet otroků ve městech rostl pomaleji či klesal. Vzorec, podle kterého se měnil počet otroků v městské populaci, byl tedy složitější, než se obecně soudí, a konvenční vysvětlení nedokáže objasnit, proč byl v téměř polovině největších měst zaznamenán tak markantní růst počtu otroků.

Tradiční pohled, který bychom mohli nazvat klesající městskou poptávkou po otrocích, která měla být zapříčiněna vysokými náklady na dozor, nepřátelstvím bílých pracovníků či obavami ze vzpoury, nebyl správný. Naopak, celková městská poptávka po otrocích rostla v každé dekádě mezi roky 1820-60. Některé faktory, jako třeba příliv bílých imigrantů, působily proti růstu poptávky po otrocích, jiné faktory ale působily ve prospěch poptávky po otrocích – růst svobodné populace ve městech či růst příjmu na hlavu – a tyto faktory převažily.

Pokud bychom hledali důvody, proč v některých městech počty otroků klesaly, mohli bychom spolu s R. W. Fogelem uchopit problém jako otázku soupeření měst s venkovem o omezený počet otroků. Zatímco na venkově substituty za práci otroků neexistovaly – poptávka po otrocích tedy byla na venkově neelastická – ve městě bylo jednodušší při vysoké ceně otroků najít levnější

alternativu k otrocké práci v podobě levné práce imigrantů. Tato skutečnost je podle Fogela významným objevem, neboť umožňuje vysvětlit záhadný úbytek městské populace otroků a jejich přesun na venkov.

Nelze tedy říci, že by otrokářství nebylo kompatibilní s průmyslovým systémem nebo že by otroci nemohli být schopni zvládnout průmyslový režim. Otroci zaměstnaní v průmyslové výrobě byli velmi pravděpodobně srovnatelní se svobodnými pracovníky v pili a efektivnosti a poptávka po otrocích rostla jak ve městech, tak i na venkově.

Prodej otroků a degradace rodiny

Jedním z mýtů, které si přes 20. století našly cestu až do dnešních dnů¹⁴, je mýtus o systematickém pěstování otroků pro zisk z prodeje, zejména na *starém Jihu*¹⁵, a na něj navazují tvrzení, že chov otroků pro trh nebo promiskuita zničily černou rodinu. R. W. Fogel však tvrdí, že rodina byla základním jednotkou sociálního uspořádání otroků a že ekonomickým zájmem otrokářů bylo podporovat stabilitu rodin v jejich vlastnictví, což většina z nich činila. Navíc, jak zdůrazňuje, ani tisíce hodin strávených historiky nad záznamy z plantáží nepotvrdily nic takového, jako je existence toho, co bývá nazýváno *chovnými farmami otroků*.

Demografický argument pro existenci takových farem stál na dvou druhích pozorování: Prvním bylo, že exportující státy *starého Jihu* měly méně otroků ve věkové skupině 15-49 a více otroků mladších či naopak starších. Ovšem stranou bylo ponecháno, že odchylka ve věkovém rozložení byla stejná i u svobodných a dokládala pouze migraci za prací na jihozápad. Druhý klíčový argument poukazoval na skutečnost, že míra plodnosti, měřená jako počet dětí do jednoho roku na jednu ženu, byla v exportních státech (Maryland, Virginia, Severní a Jižní Karolína) mírně vyšší. Tento poměr však byl odlišný proto, že se počítá pro všechny ženy jako celek, nejen pro vdané, ale i pro svobodné. Protože v migraci mezi jednotlivými státy Jihu byl mírně vyšší podíl svobodných žen bez dětí, v exportních státech se mírně zvýšila míra porodnosti.

Do roku 1790 pracovala většina amerických otroků na farmách kolem zátoky Chesapeake Bay. V roce 1690 bylo přes 2/3 a v roce 1790 přes 56 % otroků ve státech Maryland a Virginia, avšak už v roce 1820 to byla pouze 1/3 a na sklonku občanské války to bylo pouze 15 % z celkového počtu otroků.

Výrazné změny geografického rozmištění plantáží s otroky, tedy přesun ze států *starého Jihu* do států *nového Jihu* byl zapříčiněn dvěma faktory. Prvním byl mimořádný vzestup světové poptávky po bavlně¹⁶ a skutečnost, že státy

14) Např. Johnson, 2000, str. 252.

15) Ke státům *starého Jihu* se obvykle řadí Virginia, Maryland, Severní a Jižní Karolína, Georgiia a Delaware.

16) Produkce bavlny v USA vzrostla z 3 000 žoků bavlny v roce 1790 na 732 000 žoků v roce 1830 a na 4 500 000 žoků v roce 1860.

Georgia, Alabama, Mississippi, Luisiana a Texas byly pro pěstování bavlny mnohem vhodnější než Maryland, Virginie nebo obě Karolíny. Druhým faktorem byl rozvoj dopravy, při němž parníky a železnice snížily náklady na dopravu a pro komerční využití zpřístupnily i pozemky hluboko ve vnitrozemí. Mezi roky 1790 a 1860 bylo z exportních do importních států (do čtyř největších importních států Alabama, Mississippi, Luisiana a Texas směřovalo 75 % otroků) přesunuto celkem 835 000 otroků.

Klíčovou otázkou je, zda otroci byli prodáváni, či zda se na jihozápad přesouvali spolu se svými vlastníky jako celá plantáž. Tradiční Olmstedův a Cairnessův pohled na věc praví, že neefektivní zemědělství plantáží *starého Jihu* vedlo k vyčerpání půdy a zemědělství postavené na práci otroků tedy nebylo schopno být ziskové. Mezistátní obchod s otroky ale dával *starému Jihu* novou příležitost, jak na otrocích vydělat. Staré státy se zdravým ovzduším a vyčerpanou půdou měly chovat otroky, které kupovaly státy *nového Jihu*, takže měla vzniknout svérázná dělba práce mezi *Jihem starým a novým*.

Tato interpretace, jak upozorňuje Fogel, však nemá oporu v této realitě. 84 % z celkového počtu migrujících otroků se přesunulo na jihozápad spolu se svými vlastníky. Mezi roky 1810-60 bylo prodáno z východu na jihozápad 127 000 otroků, tzn. v průměru 2 500 otroků ročně. Většina otroků byla prodávána v rámci celé rodiny, jednotlivci pak ve věku, kdy bylo zvykem se od rodiny oddělit. Celková hodnota otroků prodaných v roce 1860 byla 3 000 000 USD, z toho jen 1/4 představoval zisk a zbytek byly náklady na výchovu otroka. Tato suma byla jen 1 % z hodnoty zemědělské produkce exportujících států a průměrný zisk majitelů otroků z prodeje v exportních státech byl méně než 4 USD za rok (srov. Fogel, 1995, str. 48).

Nejvíce kritizováním jevem, spojeným s mezistátním obchodem s otroky byl dopad na integritu černošské rodiny. Že k rozdělení některých manželství docházelo, je zjevné. Rozsah tohoto negativního jevu je však spornou otázkou. Data z New Orleansu, zdaleka největšího mezistátního trhu s otroky¹⁷, ukazují, že více než 84 % ze všech prodejů otroků starších 14 let bylo svobodných, část otroků byla prodána i se svými blízkými a nejvýše 13 % mezistátních prodejů vyústilo v rozloučení manželství. Protože obchod s otroky se na mezistátní migraci podílel jen 16 %, pak přesun otrokářů na jihozápad zapříčinil rozpad cca 2 % manželství.

Záznamy z New Orleansu rovněž zpochybňují častý výskyt prodejů dětí do 13 let. Jen 9,3 % z celkového počtu prodaných otroků byly děti pod 13 let. Pokud toto číslo zevšeobecníme, pak se obchod s dětmi týkal 234 dětí ročně, což je množství, které lze snadno vyložit jako sirotky, neboť vzhledem k vysoké dobové úmrtnosti bylo 15,9 % dětí pod 13 let sirotky. Pokud tedy bylo přibližně 190 000 sirotek, pak byl na trhu prodán 1 z 890 sirotek. Je pozoruhodnou skutečností, že mnozí autoři psali o samostatném prodeji dětí a jejich od-

17) New Orleans přijímal ročně 1/3 otroků prodaných mezi státy, byl tedy zdaleka největším trhem.

loučení od rodičů jako o masové záležitosti. Většina pozorovatelů přijíždějících na Jih však bojovala proti otrokářství, postrádala data a spíše zachycovala dojmy. Historici později vzali pohled autorů ze Severu jako objektivní, zatímco nesouhlasný postoj jižanských autorů byl odmítnut jako apologetický¹⁸.

Dalším chybným předpokladem zastánců teorie *chovných farem* bylo, že narušení normálního rodinného života zvyšuje plodnost a má pozitivní dopad na zisk. Domněnka, že podpora polygamie či promiskuita zvyšuje míru plodnosti, se neprokázala. Naopak, farmy, kde byl vyšší počet žen, měly nižší míru plodnosti než farmy, kde byl poměr mužů a žen vyrovnaný.

Co se týče automatického předpokladu zvýšení příjmu prodejem otroků, je třeba zohlednit náklady obětované příležitosti. Čistý příjem z prodeje po odečtení nákladů na výchovu dítěte představoval jen 10 % toho, co by bylo získáno, kdyby matka pracovala. I kdyby se porodnost zvedla na biologické maximum, růst čistých ročních příjmů na všechny ženy by se zvedl jen o 2,5 % a otrokáři by ročně přinesl méně než dolar na otroka.

Nelze samozřejmě bezesbýtku vyloučit pokusy o eugeniku či zneužívání ze strany některých majitelů otroků a není pochyb o tom, že zákon to umožňoval. Ale v zájmu otrokářů nebyla ani promiskuita¹⁹, ani zneužívání, čehož si byli vědomi a čemuž odpovídal i řád života na plantážích. V pokynech dozorcům se často uvádí, aby se vyhnuli stykům s otrokyněmi a aby se zdrželi přílišné důvěrnosti – podkopává totiž disciplínu a morálku otroků.

Většina otrokářů se proto vyhýbala přímému ovlivňování sexuálního života otroků a uplatňovala systém pozitivní ekonomické motivace, podobný rodinným politikám v dnešní době. Otrokáři povzbuzovali uzavírání manželství, neboť rodina patřila spolu s gangy k hlavním institucím, na nichž byla postavena správa plantáží. Byla to administrativní jednotka pro distribuci jídla, oblečení a přístřeší. Rodina měla k dispozici domek, nábytek, oblečení a malý pozemek, což vytvářelo ekonomické pobídky pro rodinný život a dávalo ekonomický smysl setrvání na plantáži. Pro některé páry bylo možné díky pili dosáhnout výrazně vyšších příjmů. Velikost a kvalita domu, oblečení a pozemku se tak lišila rodinu od rodiny.

Rodina byla rovněž hlavním prostředkem podpory růstu populace otroků. Nejenže plantážníci (oprávněně) věřili, že výše porodnosti záleží na kvalitě a stabilitě rodiny, ale společně na rodinu také při výchově dětí. Plantážníci

18) Důvod, proč historici nezpracovali data z New Orleansu, nespočíval v tom, že by záznamy byly neznámé či zapomenuté či nespolehlivé. Důvod tohoto opomenutí a přiklonění se k popisům cestovatelů spočíval v ohromném objemu dat, který nemohl být zpracován vědci neobeznámenými se statistickými metodami.

19) Promiskuita s sebou nese riziko pohlavních chorob, a tudíž ovlivňuje i plodnost. Rovněž může ovlivnit lidské emoce, které mimo jiné rovněž rozhodují o úspěšném oplodnění. Nelze samozřejmě říci, že všichni plantážníci a všichni dozorcí byli muži, kteří žili morálním kódem své doby. Nejde však o to dokázat, že neexistovalo zneužívání, ale zodpovědět na otázku, zda bylo tak časté, že zničilo černou rodinu. Podle současných výzkumů genofondu se zdá, že podíl nemanželských černých dětí majících bílého otce se na plantáži pohyboval mezi 1-2 % (Fogel, 1995, str. 133).

kombinovali systém odměn a sankcí. Mezi odměny patřila samostatná obydlí pro novomanžele a peněžní či věcné dary k svatbě. Svatba byla slavnostním obřadem v kostele nebo v domě plantážníka a někdy s sebou nesla oslavu a volno pro všechny otroky. Těhotné ženy měly lehčí práci a zvláštní péči. Například nevěra byla trestána mrskáním provinilého páru.

I když manželství otroků nemělo státem uznávanou právní platnost, manželství a rodina byly plantážníky podporovány, a to i díky právnímu názoru a praxi, která jurisdikci na plantáži svěřovala majiteli plantáže. Uvnitř obecných pravidel státu bylo vymezení konkrétních pravidel zákonného jednání otroků a trestu za jejich překročení svěřeno plantážníkovi. Tato dualita právní konstrukce byla obdobou středověkého evropského rozdělení práva panstva a koruny, byla charakteristická pro správu amerických kolonií a v některých případech existuje dodnes (např. na univerzitě). Důraz, který kladli plantážníci na rodinu, nelze tedy smést ze stolu s odkazem na platnou státní legislativu, neboť na plantáži platily jiné zákony a otroci měli málokdy co do činění s uplatňováním zákona ze strany státu.

Materiální podmínky života na plantáži

Materiální (nikoliv psychologické) podmínky života otroků byly srovnatelné s podmínkami svobodných průmyslových pracovníků, čímž nemá být řečeno, že byly dobré podle moderních standardů. Zdůrazňuje to pouze obtíže všech pracovníků, jak svobodných, tak otroků, během první poloviny 19. století.

Obecné tvrzení, že otrok byl špatně krmen, nemá oporu ve faktech a vychází ze špatné interpretace rukou psaných instrukcí, které předával plantážník svým dozorcům. V těch je často zmiňována jen povinnost dávat otrokům kukuřici (2 libry na den) a vepřové (0,5 libry na den). Z toho bylo nesprávně vyvozeno, že otroci nedostávali nic jiného.

Instrukce dozorcům však nebyly tlustou knihou, ale většinou byly tvořeny několika listy, textem o délce 1 000 – 3 000 slov. Neobsahovaly kompletní popis činností na plantáži, ale ukazovaly to nejdůležitější. Zdůraznění přidělu masa a kukuřice bylo opakováno proto, že to byl základ potravy na většině plantáží, že na rozdíl od sezonních potravin (ovoce a zelenina) byly poskytovány celoročně a na rozdíl od rychle se kazících potravin (kuřata, mléčné výrobky, brambory) mohly být celoročně uskladněny. Instrukce tedy neřikaly nic více a nic méně, než že jednou z povinností dozorce je zajistit, aby zásoby vepřového a kukuřice byly dostatečné.

Z dalších záznamů plantážníků vyplývá, že strava otroků byla výrazně bohatší a zahrnovala další druhy masa, ovoce i zeleninu. Určité potraviny, které se na plantáži nepěstovaly, byly pro otroky často kupovány – sůl, cukr nebo melasa. Méně často, nikoliv však výjimečně byly nakupovány také ryby, káva nebo whisky. Jidelniček si otroci mohli doplňovat lovem a rybařením, nebo plodinami ze svých pozemků.

Na základě rukou psaných rozpisů potravin ze sčítání z roku 1860 si lze udělat představu o průměrné denní dávce otroka a srovnat ji s jídelníčkem svobodného pracovníka v roce 1879. Podle R. W. Fogela přesahuje energetická hodnota denní dávky otroka z roku 1860 o 10 % energetickou hodnotu svobodných pracovníků z roku 1879. Konzumace masa byla zhruba na stejné úrovni, i když u otroků mírně převažovalo vepřové. Otroci konzumovali více kukuřice, kterou svobodní nahrazovali obilninami. Otroci konzumovali sladké brambory (povijnice jedlá), svobodní jedli více brambory běžné. Jídelníček otroků tak byl nejen adekvátní práci, kterou vykonávali, ale i překvapivě moderní, ve struktuře doporučené i dnes. (Fogel, 1995, str. 115)

Údaje o bydlení otroků jsou velmi kusé, nejvíce systematické jsou informace pocházející z cenzu v roce 1860, který uvádí počet domů otroků. Na velké plantáži připadalo 5,2 otroka na domácnost, přičemž ve svobodné společnosti připadalo 5,3 osoby na domácnost. Sdílení domu několika rodinami bylo neobvyklé. Na velkých plantážích byly občas společné ubikace pro svobodné otroky, avšak tvořily spíše výjimku.

Údaje ze sčítání naneštěstí neposkytují údaje o velikosti či kvalitě domů otroků. Popis cestovatelů uvádí velkou variabilitu přístřeší otroků na plantáži. Nejlepší byly 3-4 pokojové domy s výměrou 800 čtverečních stop, na opačném pólu byly jednopokojové chatrče bez oken. Podle pozorovatelů byly nejčastějším ubytováním otroků v době před válkou chaty s výměrou 18 krát 20 stop, s jednou nebo dvěma místnostmi a půdou, kde spaly děti. Většinou byly domy ze dřeva, okna byla zakryta okenicemi, podlaha byla vyzdvížena nad úroveň země. Úroveň bydlení byla srovnatelná se svobodnými, a byla dokonce lepší než ubytování svobodných ve městech. Typický domek otroka nabízel více místa na spaní, než měl o 50 let později svobodný pracovník v New Yorku.

Co se týče oděvu, informace pocházejí ze záznamů z velkých plantáží. Standardem byly na dospělého 4 košile ročně (bavlněné), čtvery kalhoty (dvoje bavlněné a dvoje vlněné) a klobouk. Ženy dostávaly čtvery šaty ročně a šátek. Jednou za 2-3 roky dostával každý prostěradlo. O dalších kusech oblečení jsou záznamy jen útržkovité.

Oblečení bylo vytvořeno z hrubé, ale pevné látky, kůže na boty byla kvalitní, na parádu se ovšem nehledělo. Lepší oblečení se vydávalo jen otrokům sloužícím v domě. Otroci si mohli vylepšit šatník nákupy z vlastních úspor.

Co se týče zdravotní péče o otroky, byla na úrovni doby. I když podle dnešních měřítek byla chabá, nijak se nevyvíkala z dobových zvyklostí. Péče o zdraví otroků byla dozorcům nařizována v již zmiňovaných instrukcích. Dozorci tedy sledovali zdraví otroků, zároveň se ale snažili vyvarovat simulantů. Ve zdravotních záznamech plantážníků tak jsou některé neduhy popisovány jako *nic*, *stížnosti*, *lenost*. Přesto v případě pochybností platila zásada, že pokud se nejedná o zjevný podvod, je lépe dovolit jednodenní odpočinek, *neboť malý odpočinek často zabrání vážnějšímu onemocnění*. Nemocné osoby měly zůstat v nemocnici a nesměly ji opouštět. Větší plantáže vydržovaly vlastní ne-

mocnici²⁰, na menších plantážích stačila chata vyhrazená nemocným, aby se izolací zabránilo šíření chorob.

Jen málo plantáží si mohlo dovolit vlastního stálého doktora. Téměř všechny středně velké a velké plantáže měly vlastní ošetřovatelku, většinou starší ženu, často také porodní bábu. Se základními léčebnými postupy a užitím základních léků byli obeznámeni dozorcí a plantážník. Doktor byl volán jen ve vážných případech, a když už byl na plantáži, postaral se jak o otrocky, tak i o rodinu plantážníka.

Dobré úmysly péče o zdraví byly poněkud narušeny dobovým stavem medicíny, který někdy bránil rychlému zotavení pacienta. Aby se tělo zbavilo jedů, doporučovalo se pouštět žilou či podat projímadlo, což byly standardní postupy při léčbě úplavice, cholery a zánětu pohrudnice. Lze předpokládat, že tyto postupy sklály do hrobu i ty, kteří by jinak měli šanci na přežití. Jen málokdy mohl doktor nasadit skutečně účinné léky, většinou předepsal jen opium, Doverův prášek, laudanum a uklidňující léky, které v lepším případě alespoň zmírnily bolesti. Dobová teorie, přičítající nemoci kontaktu se zkaženou vodou a vzduchem, měla jen jeden pozitivní důsledek – na plantážích se dbalo na hygienu. Dozorci měli kontrolovat čistotu obydlí, které se mělo dvakrát ročně kompletně vyčistit, i oblečení otroků, které se mělo každý týden prát. Nejlepší péče byla o těhotné, pouze jedna ze 167 rodiček zemřela, takže úmrtnost při porodu byla nižší než u jižanských bílých žen. U novorozenců však byla míra úmrtnosti méně příznivá než u jejich matek. Z tisíce kojenců otroků narozených v roce 1850 jich 183 zemřelo, zatímco u svobodných to bylo 146 kojenců. Pokud však vezmeme kojeneckou úmrtnost pouze na Jihu, pak zjistíme, že u svobodných to bylo 177, což je číslo velmi blízké.

U otroků byla vyšší úmrtnost kojenců z důvodu zadušení než u svobodných (9,3 % oproti 1,3 %). Domněnka, že matky své děti zabíjely, neboť život otroka byl nesnesitelný, kontrastuje s velmi nízkou sebevraždností otroků, která byla o 2/3 nižší než u svobodných (0,01 % v roce 1850). Přičtení úmrtí zadušení mohlo být dáno malou zkušeností dozorců, kteří nebyli lékařsky zdatní a při vypisování úmrtnostních statistik vzali za své jednodušší vysvětlení.

Žádné ze sčítání neshíralo data o nemocnosti otroků; k dispozici jsou data ze vzorku 545 otroků z 15 plantáží. Každý otrok v průměru chyběl v práci kvůli nemoci 12 dní v roce, což je číslo, které jednak zpochybňuje tvrzení o špatné péči o otrocky, jednak ukazuje, že simulanti patrně nebyli příliš úspěšní. Naděje na dožití byla u otroků sice o 12 % nižší než u svobodných Američanů (ze Severu i Jihu), ale byla srovnatelná s Francií či Holandskem, a byla dokonce vyšší než u městských svobodných průmyslových pracovníků v USA i v Evropě²¹.

20) Např. na jedné plantáži se 168 otroky byla nemocnice jednopatrová zděná budova s osmi velkými místnostmi, se zvláštní místností pro šestinedělky, s ordinací a lékárnou.

21) V dnešní době je naděje na dožití u černých Američanů nižší o 6,5 %, než je tomu u bílých Američanů.

Vykořisťování otroků a přerozdělování

Jak uvádí Fogel, existují dvě definice vykořisťování. Jedná se buď o nepřiměřené nebo nespravedlivé užití jedné osoby pro vlastní zisk či výhody, nebo o využití pracovní síly jiné osoby bez oprávněné či odpovídající odměny. Otroci byli vykořisťováni oběma způsoby; navíc byli mrskáni, prodáváni v aukcích, oddělováni od svých blízkých, jejich výuka byla zanedbávána, práce byla těžká, ženy byly znásilňovány či nuceny k prostituci.

I když je existence vykořisťování otroků mimo diskusi, rozsah vykořisťování je věcí nejasnou. Obecně se předpokládá, že režim na plantážích byl krutý a přísný a útlak byl tak silný, že otroci byli zcela demoralizováni, neboť neměli podněty k tomu, aby se zdokonalovali. Popis osobnosti otroka se většinou omezoval na konstatování, že otrok je poslušný, ale nezodpovědný, loajální, ale líný, pokořený, ale prohaný a dětsky naivní.

Obraz demotivovaného otroka, postrádajícího zájem na osobním rozvoji, však není zcela přesný. Jednoznačně lze říci, že otroci byli určeni pro pozice manuálních zaměstnanců. Byli vyloučeni z profesí v oblasti práva, politiky a školství, byli tedy vyloučeni z nejvyšších příček společenského žebříčku. Nelze však říci, že všichni otroci vykonávali jen nekvalifikované práce. Přes 25 % mužů bylo v řídicí funkci nebo bylo řemeslníky či částečně kvalifikovanými pracovníky²². Ani otroci zaměstnaní v zemědělství nevykonávali donekonečna jen jednoduché úkony jako dělník u pásu. Naopak, podíleli se na velkém množství různých zemědělských prací – sázení, pěstování a sklizení prakticky všech typu plodin, péče o zvířata, zpracování mléka, kultivace půdy, opravy strojů a stavbu budov. Zapojení do různorodých aktivit bylo spíše pravidlem než výjimkou.

Představa, že otroci byli převážně zaměstnaní ve sběru bavlny, je rozšířeným omylem, pocházejícím z výkladu dat ze sčítání z roku 1850, kde farmy s otroky produkovaly ze 73 % bavlnu (potom 14 % tabáku, 6 % cukrové třtiny, 5 % rýže a 2 % konopí.) Avšak i když byla bavlna určená k prodeji hlavní plodinou farmy, pěstovaly se tam i jiné plodiny, určené k živobytí všech obyvatel plantáže. I v případě, že bavlna byla hlavní plodinou, bylo jí věnováno

22) Otroci byli zapojeni do všech oblastí ekonomického života, na venkově i ve městě. Nebyli pouze hrubou pracovní silou, ale byl mezi nimi velký počet řemeslníků. Např. v Charlestonu bylo 27 % dospělých mužských otroků řemeslníky, v některých profesích (truhláři, zedníci) převyšovali počtem bílé řemeslníky. Někteří se dokonce stali architekty či inženýry. Ve městech samozřejmě žilo málo otroků (cca 6 % z celkového počtu), avšak i na venkově otroci vykonávali většinu kvalifikovaných činností, tvořili větší část nižšího managementu na plantážích a zaujímali i řídicí funkce. V zemědělském sektoru zaujímalo zhruba 7 % otroků manažerské posty a 11,9 % bylo zručnými řemeslníky (kováři, tesaři, bednáři, atd.), dalších 7,4 % bylo zaměstnáno na pomocných pracích (koči, zahradník, sluha atd.). U žen byl poměr horší, okolo 80 % z nich pracovalo na poli.

jen 34 % pracovního času otroků. Chov zvířat včetně pěstování krmiva zabral 25 % pracovní doby, plodiny určené pro spotřebu na plantáži 6 %. Zbývajících 35 % bylo rozděleno mezi kultivaci půdy, budování plotů a budov, domácí práce a domácí výrobu, zejména produkci látek.

Otroctví jako takové omezovalo ekonomickou a sociální mobilitu, zcela ji ale nevylučovalo. Kromě toho, že každý čtvrtý otrok měl lepší pracovní zařazení a tedy i zajímavější práci, existoval také účinný pobídkový systém, obdobný tomu, jaký fungoval ve svobodné společnosti – materiální výhody byly důležitým nástrojem ekonomické a sociální kontroly.

Existovala celá škála odměn. Některé byly zaměřeny na krátkodobý výkon jednotlivců nebo gangu, např. odměna za nejlepší výkon při sklizení v průběhu dne či týdne. Odměnou mohlo být oblečení, tabák, whisky, peníze, mimořádné volno nebo víkendový výlet do města. Za práci přesčas brali otroci mzdu ve výši obvyklé pro nájem svobodných pracovníků, většinou v penězích. Užívala se rovněž úkolová metoda – vymezil se denní díl, když byl obdělán či sklizen, měli otroci volno.

Některé druhy odměn byly určeny k dlouhodobé motivaci a většinou byly vypláceny na konci roku. Roční bonusy, vyplácené v penězích či ve zboží, byly často velmi vysoké²³. Otroci rovněž mohli na svém soukromém pozemku pěstovat plodiny na prodej. Na plantáži J. S. Devereuxe si mohli pěstováním bavlny přijít v dobrém roce až na 100 USD na rodinu. Ti, kteří podávali dobré výkony, mohli ve svém volném čase vyrábět a prodávat výrobky, jako např. šindele nebo košíky. Relativně vysoká úroveň hmotných odměn může vysvětlit i nízký výskyt vzpour otroků²⁴.

Otrok rovněž mohl postoupit v sociální a ekonomické hierarchii. Mohl se stát řemeslníkem, který chodil do města a nechal se pronajímat²⁵, mohl se stát předákem, potom dozorcem. Všechny tyto vyšší pozice s sebou nesly lepší materiální podmínky i vyšší sociální status.

Jako dozorcí nebo jako předáci gangu mohli otroci vstoupit i do managementu plantáže. Předák gangu měl za úkol zajistit, aby každý gang dosáhl

23) Plantážník Beneth Barrow rozděloval v letech 1839 i 1840, z nichž máme záznamy, podle výkonu 15-20 USD na rodinu a rok, přičemž v roce 1840 představovala částka 100 USD národní důchod na hlavu.

24) Jinou dlouhodobou odměnou bylo propuštění na svobodu, které bylo ovšem velmi málo obvyklé. Mohlo proběhnout buď z dobré vůle pána, nebo dohodou, která otroku umožnila se vykoupit. Někdy byla svoboda udělena ještě za života pána, jindy byla ustanovena v závěti. Zkušené otroci mohli nashromáždit kapitál potřebný k vykoupení během deseti let, u jiných to trvalo 20 let i více. Není známo, kolik přesně otroci museli platit, či zda byli nuceni platit cenu vyšší než tržní.

25) Do učení na řemeslo chodili otroci poměrně pozdě (ve věku 20 let bylo mezi otroky méně řemeslníků než mezi bílými, ve věku mezi 40-50 jich bylo naopak více), neboť možnost vyučit se řemeslu byla odměnou pro již osvědčené pracovité otroky.

svého denního cíle, nebo určil úkol na den. Dozorci²⁶ představovali nejvyšší úroveň kontroly a pohybovali se v blízkosti vlastníků. Byli odpovědní i za plánování rozvrhu jednotlivých prací a nákup zásob, takže úspěch či neúspěch sezony tak už do značné míry závisel i na nich. Vlastník se zaměřoval na obchodní stránku věci – prodej plodin, nákup vybavení, nákup půdy, stavby budov či vyjednávání půjček.

Otroci byli vykořisťováni v tom smyslu, že část jejich příjmů byla zabavena majitelem. Tato skutečnost se však děla v menší míře, než se obvykle předpokládá. Během života dostal typický zemědělský dělník cca 90 % důchodu, který vytvořil.

Po občanské válce se, podle prvních odhadů, které však ještě mohou být zpřesněny, materiální podmínky čerstvě osvobozených černocho zhoršily. Naděje na dožití klesla o 10 %, výživa i zdravotní stav se zhoršily, nemocnost stoupla o 20 %. Řemeslné dovednosti se zhoršily a z některých řemesel byli černí vyloučeni, i když je předtím vykonávali. Začaly se zvětšovat rozdíly mezi mzdami u černých a bílých.

Důvodem se zdá být skutečnost, že nikdo z bojovníků proti otroctví neměl jako cíl morální reformu a rovnost příležitostí pro černocho. Nepřijatelné pro ně bylo fyzické omezování otroků, zákonná omezení pro černocho však pro ně nepředstavovala problém a tak, jak píše Fogel, řada bývalých bojovníků proti otroctví pomáhala prosazovat legislativní období téhož. Zákon o licencích pomohl vytlačit černé z některých řemesel, omezení vzdělávání je vyloučilo z jiných řemesel. Nejhorším zlem pro černocho po občanské válce i před ní nebylo otroctví, ale rasismus bílých.

Ekonomické zaostávání Jihu

Podle tradičního výkladu byl Jih chudší než Sever, a to o 31 % v roce 1840 a o 27 % v roce 1860, co se týče srovnání příjmu na hlavu. Tento argument lze akceptovat, avšak rozdělíme-li Sever i Jih na více regionů, jako to udělal Fogel, pak získáme zcela jiný obrázek. Na Jihu i na Severu byly regiony bohaté i chudé. Iluze chudého Jihu se paradoxně zrodila z debat mezi jižany, kteří zdůrazňovali pokroky Severu a domnívali se, že federální politiky ho upřednostňují. Domnívali se, že jejich státy a místní úřady neusilují dostatečně o zlepšování výkonu ekonomiky. Mýtus o zaostávání Jihu se tak zrodil z výjimečně prudkého rozvoje Severu. Kdyby se jižané srovnávali s Evropany, je-

26) Domněnka, že většina dozorců byla bílá, není správná – naopak, bílé dozorce zaměstnávala menšina plantáží. Jen 30 % plantáží s více než 100 otroků zaměstnávalo bílé dozorce, u menších plantáží to bylo ještě méně. Postava bílého dozorce se však v dílech autorů objevuje často. Důvodem je, že autoři zkoumali řízení plantáže především z korespondence mezi plantážníkem a dozorcí. Tato korespondence však byla vedena, když majitel nesídlil přímo na plantáži, a tedy podle zákona musel mít bílého zástupce přímo na plantáži. Historici tedy postavili své tvrzení na specifickém, nereprezentativním vzorku.

jich sebevědomí by značně vzrostlo. Kdyby byl Jih brán jako celek, pak by ve srovnání s ostatními státy té doby stál na 4. příčce nejbohatších států a byl by bohatší než všechny evropské státy s výjimkou Anglie.

Co se týče železnic, jednoho z dobových oblíbených ukazatelů rozvoje hospodářství, pak délka kolejí na hlavu byla jen těsně pod národním průměrem. Poměr délky tratí vzhledem k rozloze Jihu byl sice nižší než na Severu, byl však vhodně doplňován systémem řek a splavných toků. Mechanizace zemědělství v sedmi nejvýznamnějších státech produkujících bavlnu byla 25 % nad celonárodním průměrem. Skutečnost, že průmysl kvetl více na Severu, zatímco Jih se zaměřil na zemědělství, je pouhým konstatováním využití komparativních výhod v obou částech Spojených států. Kromě toho ekonomika Jihu vykazovala slušnou dynamiku, takže mezi roky 1840-60 rostl příjem na hlavu na Jihu o 30 % rychleji než na Severu.

Od ekonomiky zpět k morálce

Robert W. Fogel, nositel Nobelovy ceny za ekonomii za rok 1993, prokázal s pomocí značného množství statisticky zpracovaných údajů, že ekonomický systém amerického Jihu představoval navzdory svému neetickému základu tržně konformní a efektivní řešení. Otrokářství tak nezaniklo v důsledku ekonomické neefektivnosti, ale v důsledku politického rozhodnutí.

Zde jeho analýza, potýkající se s vžitými stereotypy historiků, končila. Pro disciplínu (veřejně) ekonomie však v tomto okamžiku celá kauza začíná. Zde se totiž proti sobě staví ekonomie pozitivní a normativní. Jasně se tu ukazuje, jak důležitá je na straně jedné možnost zaobírat se normativními soudy a na straně druhé schopnost smířovat s jejich pomocí vzájemné rozpory oboru etiky, ekonomie a politiky. Pokud si uvědomíme vzájemné nároky těchto tří dimenzí života společnosti a jejich vyvažování, můžeme lépe pochopit roli státu ve společnosti, můžeme pochopit zdánlivý paradox, že garantem svobody je instituce, která je zároveň největším tvůrcem restrikcí a příkazů, které jednotlivce omezují²⁷.

Na Fogelově analýze je podstatné, že tržně konformní a ekonomicky efektivní hospodářství může být morálně špatné a zároveň natolik vitální, že nemůže být odstraněno jinak než státním zásahem. Trh umí psát rovně i na křivých řádcích. Tržní řešení není nutně morálně neutrální či dobré samo o sobě, a musí proto být zkoumáno z morálních hledisek, zda daný stav má být ovlivněn státním zásahem či nikoliv. Následná diskuse o tom, co je a co není dobré, co je a co není záležitostí vlády, vyrůstá právě ze střetu morální a ekonomické dimenze důsledků vládních rozhodnutí.

Morální postoje jsou tedy i pro ekonomii podstatné a pronikají do ní třemi způsoby²⁸. V první řadě jsou to sami ekonomové, kteří mají (věřte – nevěřte)

27) Srov. Little, 2002, str. 149.

28) Viz Wilber, 2009.

morální zásady a snaží se je různým způsobem – *ceteris paribus* – zohlednit nebo vytěsnit ze svých teorií. Morální zásady tak ovlivňují způsob, kterým ekonomové dělají ekonomii²⁹. Mohou jim prospět, mohou je však svést na scestí, jako se to stalo ekonomickým filipikám proti otrokářství.

Druhým způsobem, který vnáší morální postoje do ekonomie, je prostá skutečnost, že účastníci ekonomických aktivit (spotřebitelé, zaměstnanci, zaměstnavatelé, vlastníci atd.) jsou rovněž ovlivňováni (věřte – nevěřte) morálními zásadami – jednají v souladu s těmito zásadami či se alespoň od nich očekává, že tak budou jednat. Je zajímavou skutečností, že míra morálního jednání může být pozitivními ekonomickými postupy vyčíslena³⁰. Robert W. Fogel byl schopen uvést na pravou míru údaje týkající se nejčastěji vyčítaných morálních selhání otrokářů, ať už se týkaly péče o otroky, způsobu prodeje otroků či způsobu motivace otroků.

Třetím způsobem, kterým se dostávají morální postoje do ekonomie, jsou úvahy o tom, jakým způsobem jsou lidé ovlivňováni různými ekonomickými institucemi a politikami. Ruku v ruce s ekonomickou analýzou určitého jednání jednotlivce kráčí i reflexe morální³¹. Za obvyklých podmínek zajišťuje výkon doporučení vzešlých z diskuse vedené mezi etikou, ekonomikou a politikou, omezující a omežovaná *tvrdá ruka zákona*.

John Neville Keynes, otec Johna Maynarda Keynese, přivedl v roce 1897 na svět ve své knize *The Scope and Method of Political Economy* rozlišení *mezi pozitivní vědou, ...souhrnem systematizovaného poznání, týkající se toho, co je; dále normativní vědou, ...soustavou systematizovaného poznání, týkající se toho, co by mělo být...; umění [vědy]... systémem pravidel pro dosažení daného cíle*. Veřejnou ekonomii lze velmi dobře chápat jako příklad umění ekonomie. Pokud budeme respektovat i její morální dimenzi, nic neztratíme, naopak mnohé získáme.

29) Ostatně byly to často právě morálně sporné body ohledně fungování ekonomiky, kterých si ekonomové všímali a které vysvětlovali, od Bernarda Mandeville s jeho *Bajkou o včelách* přes obhajobu sebezájmu za předpokladu respektu k morálním pravidlům u Adama Smitha, po souhru abstraktních hodnot a spontánního řádu u F. A. Hayeka. Dějiny ekonomického myšlení by mohly být napsány jako dějiny hospodářské a politické etiky.

30) Jednou z novějších studií o morálce, vycházející z praxe, je příběh *What the Bagel Man Saw*, uveřejněný v *New York Times*. V oblasti veřejné ekonomie je otázkám spojeným s rolí morálky ve společnosti věnována řada experimentů, jak dokládá např. zvláštní číslo *Journal of Public Economics* z roku 2005. Již klasickým se stal experiment se *ztracenými peněženkami*, které mohly být vráceny. Více viz Knack, 1997.

31) Stává se, že se zvolí nákladnější řešení, které je morální, před řešením méně nákladným, avšak kompromisním, kterým by byl v našem případě například výkup otroků (srov. Kaufmann, 1999). V případě otrokářství bylo na škodu, že mravní převaha odpůrců otrokářství nezohlednila nákladnost různých variant zrušení otroctví. Jakýkoliv jiný způsob odstranění otroctví než válka (byť je jasné, že vojenský konflikt měl více příčin, spor o otrokářství lze považovat za klíčový) by totiž byl levnější. Srov. Ransom, 2009.

Aktuality v právu

Zvýšení rychlosti správního soudnictví

PETR KOLMAN

Naše země má řadu problémů; vím, že otázka správního soudnictví asi není tou, která by čtenářské obci „trhala žíly“, nicméně ve svých důsledcích ovlivňuje život celé společnosti, včetně nás akademických pracovníků, víc než si myslíme.

V dnešní době vypadá takřka podezřele někoho či něco pochválit, nicméně dovolil bych si tu vyslovit několik pozitivních slov o jedné snaze ministerstva spravedlnosti v oblasti správního soudnictví.

Zjednodušeně napsáno, soustava českého správního soudnictví je tvořena Nejvyšším správním soudem (NSS) se sídlem v Brně a krajskými (správními) soudy.

Nejen mezi právníky je známo, že rozložení agendy mezi správní úseky jednotlivých krajských soudů v rámci ČR je nyní velmi nerovnoměrné. Kterak tušíte nejvytíženější je podle statistik Městský soud v Praze (tu plní úlohu krajského soudu městský soud), jelikož v matičce stovčezatě a tisíciparagrafově, sídlí většina zejména centrálních úřadů. Tato nerovnoměrnost má mj. za negativní následek odlišnou délku řízení u jednotlivých krajských soudů. Jak jsem již naznačil, ta plyne z jejich různé vytíženosti či spíše přetíženosti. Vítám návrh, z dílny ministerstva spravedlnosti, novely soudního řádu správního (SŘS). SŘS je vůdčí procesní předpis upravující správní soudnictví v naší zemi.

Zmíněný ministerský návrh chce upravit základní pravidlo místní příslušnosti soudů. Namísto stávajícího stavu, kdy je místně příslušným ten soud, v jehož obvodu je sídlo správního orgánu, který ve věci vydal rozhodnutí *in posledním stupni* (což je *zhusta logicky právě Praha*), se navrhuje, aby se rozhodovalo u toho soudu, v jehož obvodu je sídlo správního orgánu, který ve věci vydal rozhodnutí *in prvním stupni*.

Další důležitá věc – navrhovaná novela chce též unifikovat (a následně zrychlit) řízení o kasační stížnosti tím, že koncentruje všechny procesní úkony u NSS, který o kasační stížnosti rozhoduje.

Dle dosavadní úpravy se kasační stížnost podává krajskému soudu, který kupříkladu zjišťuje, zda neobsahuje vady, popřípadě vybízí kasační stěžovatele k jejich opravě, obstarává rozeslání stížnosti ostatním účastníkům řízení a např. také podklady potřebné pro rozhodnutí. Dle navrhované novely by měly všechny tyto úkony příslušet NSS a nikoliv krajským soudům, což by mělo celou věc velmi zefektivnit.

Ministerstvem navržené, a zde ve velké zkratce přibližné, změny SRS z odborného hlediska velice vítám a doufám, že je brzy schválí i náš parlament.

Redakci Universitas došlo

- XII. *Brněnský geriatrický den a 10. brněnsko-bratislavské gerontologické sympozium 31. 3. 2010*. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Olga Dontcheva-Navratilova, *Analysing Genre: The Colony Text of UNESCO Resolutions*. Masarykova univerzita Brno, 2009
- Education and Talent 3*. Investigator: prof. PhDr. Marie Vítková, CSc. Oldřich Šimoník (ed.). Masarykova univerzita Brno, 2009
- 18th Helminthological days 2010. Book of Abstracts*. Ed.: Iveta Hodová, Božena Koubková. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Anna Matušková, *Politický marketing a české politické strany. Volební kampaně v roce 2006*. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Mezinárodní konference *Nové technologie ve výuce. 3. ročník*. Sborník abstraktů a elektronických verzí příspěvků. Masarykova univerzita Brno, 2009. CD
- Kurikulum a výuka v proměnách školy*. Sborník anotací. Veronika Najvarová, Simona Šebestová (eds.). Masarykova univerzita Brno, 2009. CD
- Laboratorní diagnostika v onkologii 2010*. Lenka Dubská, Dalibor Valík. Masarykova univerzita Brno 2010
- Kateřina Lišková, *Hodné holky se dívají jinak. Feminismus a pornografie*. Sociologické nakladatelství SLON ve spolupráci s Masarykovou univerzitou, 2009
- XVI. *Luhačovičské pediatrické dny*. Téma: Infekční nemoci u dětí. Sborník příspěvků. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Normální je nekouřit*. Program podpory zdraví a prevence kouření pro mladší školní věk (7-11 let). 5. díl. Kolektiv autorů. Masarykova univerzita Brno, 2009
- Petroarcheologie keramiky v historické minulosti Moravy a Slezska*. Miroslava Gregorová a kolektiv. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Sebehodnocení inkluzivního prostředí na 1. stupni základních škol*. Analytická studie – výsledky rámce pro sebehodnocení podmínek vzdělávání. Jana Kratochvílová, Jiří Havel, Hana Filová. Masarykova univerzita Brno, 2009
- XIV. *Setkání biochemiků a molekulárních biologů*. Sborník příspěvků. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Sociální inkluze v prostředí biodromální speciální pedagogiky*. Pavel Mühlpachr (ed.). Masarykova univerzita Brno, 2009
- Sborník abstraktů*. Studentská geologická konference 2010. Editoři: Martin Knižek, Petr Gadas a Lukáš Vondrovic. Masarykova univerzita Brno, 2010
54. *Studentská vědecká konference*. Sborník abstraktů. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Škola a zdraví pro 21. století, 2010. Geografie a zdraví*. Petr Chalupa, Svatopluk Novák. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Škola a zdraví pro 21. století 2009 Obecné otázky výchovy ke zdraví*. Evžen Řehulka et al. Masarykova univerzita Brno, 2009
- Škola a zdraví pro 21. století, 2009. Aktuální otázky výchovy ke zdraví*. Evžen Řehulka et al. Masarykova univerzita Brno, 2009
- Škola a zdraví pro 21. století. Aktuální otázky dopravní výchovy*. Mojmír Stojan et al. Masarykova univerzita Brno, 2009
- Radek Štěpánek, *Soudný potok*. Edice Srdeční výdej. Masarykova univerzita Brno, 2010
- Teoretické a komunikační aspekty propříí*. Prof. Rudolfa Šrámkovi k životnímu jubileu. Milan Narvalím, Eva Minářová, Jana Marie Tušková (eds.). Masarykova univerzita Brno, 2009
- The Student Scientific Conference on Genetically Modified Organisms*. Editors: Jiří Doškař, Olga Krupková, Pavel Reichman, Jan Škoda. Masarykova univerzita Brno, 2010

Náš rozhovor

O ultrazvuku, medicíně a věcech všeobecných – rozhovor s profesorem Ivo Hrazdirou

Prof. MUDr. Ivo Hrazdira, DrSc., se narodil 3. 10. 1930 v Šilperku (nyní Stítěch) na severozápadní Moravě v učitelské rodině. V r. 1950 maturoval na gymnáziu v Přerově, r. 1956 promoval na Lékařské fakultě MU v Brně. Titul CSc. získal v 1963 na Lékařské fakultě UK v Bratislavě a v r. 1965 se habilitoval na Lékařské fakultě UJEP v Brně. Zvláštní kapitolou jeho života (1969-1972) byla expertizní činnost na Lékařské fakultě univerzity v Oranu (Alžírsko). V letech 1975 až 1996 nepřetržitě působil jako přednosta Ústavu lékařské fyziky (později Biofyzikálního ústavu) Lékařské fakulty UJEP a MU.

Od roku 1981 je prof. Hrazdira držitelem titulu DrSc. a též profesorem biofyziky. V letech 1986-1992 působil jako proděkan Lékařské fakulty MU v Brně, v období 1990-1997 jako vedoucí Centra pro ultrazvukovou diagnostiku ve FN U Sv. Anny v Brně. V roce 2002 byl jmenován emeritním profesorem LF MU.

Významná ocenění: Zlatá medaile LF UP v Olomouci (1985), Pioneer Award – American Institute for Ultrasound in Medicine, Washington (1988), Zlatá medaile LF UK v Bratislavě (1988), Zlatá plaketa J. G. Mendela za zásluhy v biologických vědách – ČSAV (1991), Medaile MŠMT I. stupně za celoživotní vědeckou a pedagogickou práci na MU (1998), Pamětní medaile LF UK v Bratislavě (2005).

Vážený pane profesore, osmdesát let života je už jistě časovým intervalem, který zakládá jakési přirozené právo vyjadřovat se k věcem, jejichž zhodnocení vyžaduje odstup a životní zkušenost. Přesto si dovoluji zahájit náš rozhovor velmi běžnou otázkou: Jak se cítíte?

V minulosti jsem na tuto otázku odpovídal frází: „Lépe, než si přeji ti druhí.“ V současnosti to však již zcela neplatí. Moje tělesná schránka se začíná hroutit. Začalo to v lednu nešťastným pádem na zledovatělém chodníku, který vedl k fraktuře krčku stehenní kosti a následné endoprotéze. K tomu se přidalo několik dalších komplikací včetně srdeční arytmie. Takže realističtější odpověď na Vaši první

otázku asi bude: „s mírným optimismem přiměřeně věku a zdravotním potíží.“

Pokud se nemýlím, na brněnskou lékařskou fakultu jste nastoupil krátce po roce 1948, což nebyla pro vysoké školy – a nejen pro ně – doba povznášející. Nicméně, lékařská fakulta musela nějak fungovat i v poúnorových poměrech, musela si zachovávat jistou úroveň. Je možné nějaké srovnání toho, jak fakulta vypadala v době Vašeho studia a v roce 2010?

Na lékařskou fakultu MU v Brně jsem byl přijat v roce 1950. Jako student z venkova jsem v jejím fungování nezaznamenal žádné

výrazné změny. Totalitní režim se k upevnění svých pozic v té době zaměřoval na velké výrobní podniky. Vysoké školy přišly na řadu až ve druhém sledu. Na fakultě fungoval i Spolek mediců, který byl zrušen až v následujících letech. Přednášky odpovídaly tehdejšímu stupni vědeckého poznání a praktická cvičení finančním možnostem poválečného období. Jedinou změnou ve výukovém programu byly povinné přednášky a semináře z marxismu-leninismu. Mimo jiná zla byla typickým znakem totalitního režimu izolace nejen v cestování, ale i v získávání vědeckých informací a s tím spojená omezenost technického rozvoje. Ale i přes tyto nedostatky nadšení jedinci dosahovali významných objevů. Na způsobu výuky se však za uplynulých 60 let mnoho nezměnilo. Studenti nadále většinou pasivně přijímají to, co se jim ke studiu předkládá, a obávám se, že rozdělení především klinické výuky do mnoha dílčích oborů nevede k rozvoji komplexního medicínského myšlení. Co je však v porovnání se současným stavem fakulty zcela markantní, je tehdejší výrazně nižší počet administrativních pracovníků děkanátu fakulty. Studentskou agendu včetně výplaty stipendií tehdy zvládala jediná pracovnice, tehdejšími studentům dobře známá paní Čoupková.

Mohl byste uvést jména těch, kteří Vás tehdy učili a s nimiž byste se rád setkal i v dnešní době?

Měl jsem štěstí na vynikající učitele. Z teoretických oborů bych jmenoval přísneho, ale spravedlivého anatoma a histologa prof. Zlábků, biochemika prof. Wagnera, který i pracovnice kádrového oddělení zdravil slovy: „Ruku líbám, milostivá paní.“ Dále vzpomínám na fyziologa prof. Krutu, který svými kontakty zajišťoval fakultě jisté renomé v zahraničí. Z preklinických oborů jsme rádi navštěvovali přednášky farmakologa prof. Štefla, který chodil sice zásadně pozdě, ale svůj pozdní příchod kompenzoval množstvím anekdot. Z klinických představitelů bych jmenoval prof. Trýba, prof. Navrátila a prof. Pojera. Byli to rétoři, kteří měli vždy plně poslouchány. Z profesorů o něco mladší generace jsem měl možnost spolupracovat s prof. Holým, prof. Vanýskem a prof. Hladkým. Všichni byli děkany fakulty

a oba poslední jmenovaní byli později postiženi normalizačními represemi. Dále bych rád vzpomenu prof. Vašíčka a prof. Herčíka. Oběma jsem zavázán za cenné odborné rady a kladné hodnocení mé kandidátské a habilitační práce. Proč na všechny vzpomínám? Byli to lidé velmi vzdělaní a charismatičtí, kteří vzbuzovali respekt a úctu.

Na pomyslné mapě lékařských oborů existují krajiny téměř předlidněné, ale též místa, kam by bylo možno vepsat nápisy jako Ultima Thule nebo Terra Incognita nebo Hic sunt leones. Nemyslím to tak úplně doslova, ale mohlo by se zdát, že náš obor – lékařská biofyzika či fyzika – takovouto krajinou je. Souhlasil byste s tímto názorem? Byla by Vaše odpověď jiná třeba před padesáti lety?

Nemyslím si, že by lékařská fyzika před 60 lety patřila do Vámi zmíněných kategorií. Je pravda, že ve srovnání s tehdy již dobře definovanými obory teoretické části studia, jako např. anatomie, histologie, fyziologie či biochemie, byla lékařská fyzika stále jen opakovacím kurzem, bez hlubších vazeb na vlastní lékařské studium. To se však v průběhu let výrazně změnilo. Dnešní lékařská biofyzika je již oborem mnohem lépe definovaným díky technickému pokroku; ten medicínu zasáhl velmi výrazně a vnesl do ní nové technologie. Došlo ke sjednocení osnov a forem výuky a jednotlivá pracoviště jsou profilována i výzkumně. Snaha opustit klasické dělení fyziky a přesunout biofyzikální výklady do jednotlivých tkáňových systémů nebyla zcela úspěšná a vývoj oboru se po spirále opět vrací k lékařské fyzice, zaměřené na studium nových technologií užívaných v diagnostice, terapii i laboratorní technice.

Budiž poznamenáno, že patříte k těm několika málo mým předchůdcům, kteří lékařskou fyziku u nás posunuli výrazně kupředu, etablovali ji jako rovnocenného partnera ostatním teoretickým

oborům. Kdybych nyní na zmiňované mapě krajín lékařských změnil měřítko, takž by naše oko spočinulo pouze na lékařské fyzice, i zde budou některé oblasti zalidněné více a některé méně. Vaší specializací je ultrazvuk. Ultrazvukovou diagnostikou se zabývá hodně lidí, zatímco biologické účinky ultrazvuku jsou téměř „single man show“. Vás zajímá obojí. Jak jste se vlastně dostal k lékařským aplikacím ultrazvuku?

Než odpovím konkrétně na tuto otázku, musím se Vám s něčím vyznat. Medicína nebyla mým jediným životním snem, jak jsme často slyšali u přijímacích pohovorů. Před maturitou jsem se rozhodoval mezi medicínou, fyzikou a českou literaturou. Los padl na medicínu a nikdy jsem toho nelitoval. Zájem o fyziku u mne vypěstoval můj profesor fyziky na pferovském gymnáziu. Proto, když se již ve 2. semestru naskytla možnost pracovat jako demonstrátor na lékařské fyzice, využil jsem ji. Od 4. ročníku až do promoce jsem zde pracoval jako výpomocný asistent. Po promoci jsem se chtěl věnovat radiologii a nabídku tehdejšího děkana prof. Štefky seniora, pracovat dále na ústavě jako odborný asistent, jsem považoval za řešení dočasné. A jak už to bývá u dočasných řešení, stala se mi lékařská fyzika osudnou pro celý aktivní život. Mé lékařské ego se však poněkud bouřilo proti čisté teoretické disciplíně a hlavním pojátkem ke klinické medicíně se mi stal právě ultrazvuk. Jak jsem se k němu dostal? Náhodou. Na ústavě byl jeden z prvních po válce vyrobených terapeutických generátorů ultrazvuku. Začal jsem s ultrazvukem experimentovat a studovat jeho biologické účinky. A odtud byl již jen malý krůček k jeho klinickým aplikacím: k terapii a diagnostice. Začátky byly pro nedostatek přístrojů velmi obtížné a prvních výsledků v oftalmologické i porodnické diagnostice jsme ve spolupráci s klinickými pracovišti dosáhli s jednorozměrným ultrazvukovým defektoskopem, vypůjčeným z brněnského Zetoru. Spojení biologických účinků ultrazvuku s problematikou možného rizika jeho klinických aplikací mě koncem 70. let přivedlo me-

zi experty WHO i do Evropské komise pro bezpečnost lékařského ultrazvuku. A posledních 20 let je mi ultrasonografie nejen koníčkem, ale částečně i zdrojem obživy.

Dle některých politiků a jiných arbitřů by se vysoké školy vychovávalí magistry (pod tento termín zahrnují i vzdělanostní úroveň lékařů) měly rozdělit na badatelské a praktičtější orientované. Podle mého názoru začlenění lékařských fakult do té či oné skupiny není jednoznačné. Vyjádřím-li se velmi pragmaticky, vysoký součet impakt-faktorů lékaře badatele pro mě může být signálem, abych se dotýcnému se svým zhnisaným apendixem raději vyhnul. Jak se na takovéto věci díváte vy?

Dělení vysokých škol či fakult na badatelské a odborné považují za zcela scestné, přestože takové dělení v některých zemích v oblasti techniky existuje. Poměr výzkumu a výuky by měl být na vysokých školách vyvážený. Rovněž za scestné považují rozhodnutí Akreditační komise MŠMT umožnit vyšším odborným školám výchovu bakalářů. Výuka bakalářů, jako nižší stupeň vysokoškolského vzdělání, patří na vysokou školu. U lékařských fakult si takové dělení neumím vůbec představit. Vždyť lékaři, snad poněkud více než absolventi jiných oborů, jsou odsouzeni k celoživotnímu studiu bez ohledu na to, zda se jedná o výzkumníka nebo venkovského praktického lékaře. Nesdílím zcela Vaše obavy, že by Vás lékař s velkým počtem publikací v impaktovaných časopisech neuměl dobře vyšetřit, či léčit. Na druhé straně však bohužel existují klinická pracoviště, kde pacient obtěžuje a lékaře zajímá, jen pokud jej může zařadit do výzkumné studie.

A co školné? Nahlédl jsem do indexu mého otce, který se v r. 1936 pokusil studovat práva v Praze (po válce vystudoval medicínu v Brně) a našel jsem v něm pod korunovým kolkem

potvrzení o zaplacení následujících poplatků: Semestrální poplatek 10 Kč, úrazové pojištění 1,50 Kč, Krombholzova nadace 5 Kč, Zdravot. stud. instit. 2,50 Kč, Akad. svépomoc 1 Kč, Studentská stav. daň 4 Kč, inventár. příspěvek 5 Kč, příspěvek semin. knih. 5 Kč, Studentská kolonie 3 Kč, Stud. kolej S.H.K. 3 Kč, Režijní příspěvek 5 Kč. Suma sumárum 45 Kč. Bylo to školné či nebylo? Rozhodně to ale nebyla zanedbatelná suma při tehdejší kupní síle koruny (říká se, že na Podkarpatské Rusi byla v době krize za 5 Kč husa). Nebyla by taková konkretizace školného rozumná i dnes. Vim-li, za co platím, platím pravidla ochotněji.

Odpověď na otázku zavedení školného pro mě není jednoduchá. Má silné sociální citění se proti tomu vzpírám, ale na druhé straně chápu, že náklady na vysokoškolské studium rostou a vyžadují vícezdrojové financování. Z přehledu v indexu vašeho otce vyplývá, že ani za tzv. první republiky nebylo studium zcela zadarmo. Školné však musí mít v zásadě dvě funkce: pro studenty motivační, pro vysokou školu finanční. Způsob, o kterém se nyní uvažuje, však obě tyto funkce postrádá. Odklad splácení školného až po absolutoriu či po dosažení určité úrovně příjmů, nemůže mít pro studenta motivační charakter. A vysoké škole rovněž tento systém nepřinese okamžité navýšení rozpočtu. Pokud školné, tak alespoň zpočátku nízké a placené ihned (např. 1000 Kč za semestr, což je částka i pro studenty ze sociálně slabších rodin únosná, přinese fakultě s 2000 studentů ročně 4.000.000 Kč). Mnohem vyšší motivační účinek by však mělo odstupňované zpoplácení opravných termínů zkoušek a prominutí alespoň části školného absolventům promujícími s vyznamenáním.

Když už jsme u těch kontroverzních záležitostí, co třeba lékařská fakulta v Ostravě? Už ji máme a ani nevíme, jak jsme k ní přišli. Otázku lze položit dvěma

způsoby: Proč by měla mít Ostrava lékařskou fakultu, když máme dost jiných? Nebo: Proč by neměla mít Ostrava lékařskou fakultu, když je máme i v řadě menších měst? Jak se na to díváte Vy?

Snaha Ostravy o zřízení lékařské fakulty není nová. První pokusy se datují přibližně z 80. let minulého století, kdy se dokonce uvažovalo o zřízení jakési dependance olomoucké lékařské fakulty v Ostravě. Nesdílím až hystericky laděnou zápornou reakci představitelů stávajících lékařských fakult. Spíše mě znepokojuje skutečnost, že přes tak dlouholetou snahu se *patres conscripti* Ostravské univerzity nesnažili vychovat kádr učitelů pro budoucí fakultu na některé ze stávajících lékařských fakult. Mám na mysli především teoretické a preklinické obory, pro něž v současné době patrně nebude v Ostravě dost kvalitních odborníků.

Avšak vzhledem k pěti lékařským fakultám v Čechách mi v zásadě není proti myslí, že ke dvěma fakultám v Markrabství moravském přibyla další fakulta v Knížectví slezském.

Nechme medicínu medicínou. Čím se zabýváte, když Vám zbude nějaký volný čas. Jaké relaxaci dáváte přednost?

Na tuto otázku bude má odpověď velmi stručná. Vzhledem k věku a chátrající tělesné schránce mně již mnoho koníčků nezbyvá. Rádi s manželkou cestujeme po naší republice (převážně již jen autem), chodíme do divadla a na koncerty vážné hudby. Učarovaly nám řecké ostrovy, kam se téměř každý rok na krátkou dobu přemisťujeme za účelem plavání v teplém moři. A doma mám poměrně velkou zahradu a za špatného počasí internet a velkou knihovnu.

Děkuji Vám za rozhovor

Otázky kladl Vojtěch Morneštein, současný přednosta Biofyzikálního ústavu LF MU

O životních etapách, náhodách, ohlížení se a o odcházení

s emeritním profesorem MUDr. Pavlem Braveným, CSc.
V souvislosti s jeho jubileem rozmlouval
doc. PhDr. Jiří Sedlák, CSc.

Pane profesore, dodnes si vzpomínám, jaký respekt jste jako septimán vzbudil ve mně, začínajícím gymnaziálním profesorovi, když jste se veřejně zastal spolužačky, kterou jsem za cosi zkritizoval. Můj respekt pak postupně vzrůstal, jak jsem se dozvídal o vaší vědecké a akademické dráze, počtách a titulech, čestných členstvích, o vašem renomé doma i v zahraničí.

Zadržte, prosím. Mě ty počty vždycky uvádějí do rozpaků. Nemožu se zbavit dojmu, že si mě lidé s někým pletou.

Tak já se začnu ptát. Osmdesátku mám za sebou a vím, že to není nic moc. Jaké to je s vámi? Jak se cítíte?

Citelně ubývá hybnosti těla i ducha – zvolna slábne paměť. Prášky zatím nepotřebuji a náhradních dílů mám v těle zaplaťpánbůh jen poskovnu. Takže také nic moc, ale jde to.

Nikdy jsem si nedovedl představit, že bych se dožil takového věku. A tak jsem se už dříve začal ohlízet a hodnotit, co mělo smysl, co ne, a případně zda něco zůstává. Postupem času jsem ke své minulosti kritičtější, vidím slabiny i drobná selhání. Prý se člověk nemá ohlízet, ale dívat se vpřed. V našem věku mi to připadá pošetilé, když nám ta současnost začíná být nesrozumitelná. Ale to mě tak netrápí: budoucností jsem se vlastně již dožil. S ohlížením se mi vždycky vnucoval problém odcházení. Zažil jsem to v roce 1990, když jsem se musel zabývat odcházením jiných. Mnozí na to nejsou vůbec připraveni. Odmítají vzít na vědomí neúprosnost času. Nedovedou se těšit z toho, co zbývá. Nepřipravili si náhradní životní programy. Tehdy jsem se začal řídit ra-

dami, které jsem dával druhým. Učinilo to mě odcházení snadnějším.

Jste znám především jako fyziolog. Můžete prozradit, jak jste se jím stal?

V podstatě náhodou. Na medicínu jsem se přihlásil sice zcela plánovitě, ale s úmyslem věnovat se biologii. Nevyšlo to, a tak jsem chodil porozhlédnout se na jiné ústavy. Na fyziologickém jsem našel vlídné, kamarádké prostředí a už tam zůstal. Co to fyziologie je, jsem tušil ovšem jen velmi málo.

Takové zakotvení má zpravidla původ v setkání s nějakou silnou osobností. Bylo tomu ve vašem případě také tak?

Opravdu tomu tak bylo. A znovu v tom se hrála úlohu náhoda. Zcela netušenou shodou okolností se stal zrovna v té době přednostou ústavu profesor MUDr. Vladislav Kruta, mimořádně erudovaný, s předválečnými zkušenostmi z Francie a s válečnými zážitky z Velké Británie. Měl plnou hlavu plánů jak vést moderní ústav a organizovat výzkum. Sám se hodlal věnovat tématice, která jej dříve proslavila a znovu začínala být ve světě středem pozornosti, totiž vztahu rytmu a mechanického výkonu srdce. Kruta si mě časem vybral ke spolupráci. Trvala až do roku 1969 a ukázala se být nad očekávání plodnou.

Vypadá to na velmi úspěšnou badatelskou etapu.

Po promooci to tak ale vůbec nevypadalo. Musel jsem odejít z fakulty jako osoba programově apolitická do praktické medicíny. Rok jsem dělal gynekologa a porodníka na Slovensku. Pro teoretika to byla zkušenost k nezaplacení. Jenže Kruta se s tím nechtěl smířit, vy-

psal konkurz na místo asistenta a já jej vyhrál. Tehdy začala naše opravdová spolupráce. Stal se ze mě workoholik. Publikace s Krutou se jen hrnuly a nezůstávaly bez odezvy. V roce 1962 jsem byl pozván na Světový fyziologický kongres v Leyden. Měl jsem tam přednášet o svém – snad se to tak dá nazvat – objevu mechanismu jisté abnormality srdeční stažlivosti, tak zvaného pulsus alternans. Soudruzi mě tam však nepustili. Příští rok jsme měli s Krutou přednášky na světovém farmakologickém kongresu v Praze. Zdá se to být paradoxní, ale tehdy v Praze jsem se dostal do zakázaného světa. Dostal jsem pozvání, nejprve na dva měsíce na amsterodamskou Kardiologickou kliniku a pak na půl roku na farmakologii Harvardské univerzity. Byly to ohromné zážitky, poznal jsem spoustu báječných lidí, špičkových vědců a navázal řadu celoživotních přátelství (ta jsem ovšem musel doma před úřady zamlčet). V roce 1968 jsem se světového fyziologického kongresu ve Washingtonu už zúčastnil. Tam mě dostihla zpráva o okupaci Československa. Tužil jsem, že šťastná životní etapa skončila. Ještě že mě Kruta stačil na poslední chvíli habilitovat.

Z toho, co jste zatím prozradil, mám dojem, že jste uvizl v nechtivě známém prověřkovém sítu. Nebo zase nějaká náhoda?

V podstatě ano. Kruta se náhodou dostal k výzvě 2000 slov a podepsal ji. Hned v prvních krocích „normalizace“ byl za to z univerzity vyobcován a nato já jako jeho nejbližší spolupracovník, který se nechtěl u prověrky od svého učitele distancovat, a navíc se nevyjádřil dost nadšeně o bratrské pomoci, byl přefázen na bezvýznamné místo vědeckého pracovníka na druhé interní klinice s cejchem bezperspektivního, se zákazem učit, publikovat v zahraničí, účastnit se mezinárodních sjezdů, pomýšlet na velký doktorát. Tak začala má druhá etapa, vědecky už ne tak úspěšná, protože téma výzkumu již nebylo jako ta zlatá žila v etapě první. Naštěstí jsem na klinice našel velmi chápavý a vstřícný kolektiv. Počáteční nedůvěru k pouhému teoretikovi nějak překousli a vzali mě mezi sebe.

Nezlomilo vás to, najednou z úspěšné kariéry vyhlídka na útlum na věčné časy?

Nedal jsem se zlomit. Za prvé jsem ani na chvíli nepochyboval o rychlém konci oněch věčných časů (ovšem naivně). Za druhé, zachránila mě práce. Se svým dřívějším týmem jsem pokračoval v slibně rozdělaném výzkumu elektromechanických vztahů v srdeční buňce, ovšem jen po pracovní době. Pochopitelně to šlo pomalu a mezinárodní kontakty se postupně téměř všechny ztrácely. Zapojil jsem se do klinického výzkumu, začal psát monografii o našich patnáctiletých výzkumech (vyšla u nás v roce 1974). Navíc jsem založil s několika osudově spřízněnými kolegy celostátní pracovní skupinu experimentální kardiologie. Byla s velkým pochopením přijata. K mému zadostiučinění je činná dodnes. Takže člověk nemá nikdy předčasně zoufat. Co je zamýšleno jako potrestání, může se občas zvrtnout ve výhru.

Jak jste snášel tu náhlou izolaci od světa?

Omezení cest do světa jsem pocítoval těžce především proto, že to byl po hostině půst. Navíc mám asi po prapředcích nějaký nomádský gen. Moje matka ustavičně ležela v mapách a také pomoci jsou pořád někde na cestách. Normalizační izolaci jsem vysloveně trpěl. Ale jak už to bývá, koncem roku 1979 jsem z čista jasna, tedy opět náhodně, dostal nabídku na místo docenta na univerzitě v Kuvajtu. Po dvouletých průtazích se to nakonec podařilo a protáhlo se na čtyři roky. Byly to zcela nové, neskutečné zkušenosti. Jiné klima, jiná společnost, příroda, civilizace, na ústavu dokonale internacionální osazenstvo. Opět jsem učil a rychle se zapojil do výzkumu, který nebyl mému oboru cizí. A toho cestování najednou! Od USA přes půl Evropy, Indii, Nepál, Malajsii až do Austrálie a na Nový Zéland. Většinou na konferencích a sjezdech. Nesnesitelným letním vedrům jsem pokaždé unikl do Brna, navíc manželka byla každý rok tři měsíce se mnou v Kuvajtu. Byl jsem tam potom ještě dvakrát, jako hostující profesor. V roce 1993 mě udivilo, jak rychle se příroda dovedla vyrovnat s katastrofou, způsobenou hořícími naftovými vrty za války v Zálivu. Po

druhé a naposledy v roce 2000, kdy cizinci už většinou zmizeli, zato ortodoxní islám zřetelně rašil, zejména mezi mládeží. Ocitl jsem se už ne jako v osmdesátých letech z klece na svobodě, nýbrž spíš obráceně. To však hodně předbílám.

Jaké to bylo vrátit se po kuvajtské epizodě zpátky do „klece“?

Znovu jsem byl na věčné časy bezperspektivní vědecký pracovník (titul „Full Professor“ z Kuvajtu mi byl k ničemu), smířený s tím, že se už nějak těch pár let do důchodu přežije. Leč takové představy obrátil na ruby listopad 1989 a spustil moji třetí etapu, úplně jinou než ty dvě předchozí. Samozřejmě v tom byla opět šťastná shoda okolností. Děkanem Lékařské fakulty MU byl v té době přednosta naší kliniky profesor Lambert Klabusay. Přes výměnu strážil jediný z děkanů na univerzitě zůstal ve funkci, ale musel obměnit kolegium. Jako proděkan pro zahraniční styky si vybral mě. Jedinou mou kvalifikací byly na tehdejší dobu bohaté zkušenosti z ciziny, plynná angličtina a nezkompromitovaná minulost. Nedlouho nato jsem byl jmenován profesorem a přednostou Fyziologického ústavu. To nemělo být všechno. Po půl roce děkan rezignoval a já se stal jeho nástupcem. Byly to hektické časy. Pravidla hry se teprve tvořila a musel se zajistit hladký přechod fakulty do nových poměrů. A k tomu zrovna probíhaly konkurzy na takřka všechna přednostenská místa. Za pochodu jsme se všichni museli učit základům demokracie. To se ví, nebylo to bez chyb.

Ale vy jste se nakonec dostal ještě do vyšších pater, do vedení univerzity. Snad další etapa?

To bylo spíš završení té třetí, akademické. Po děkanování jsem ještě předsedal Akademickému senátu fakulty a zdálo se, že se ty nejobouřivější časy zklidní a budu moci konečně tempo zvolnit. Jenže v létě 1992 mi přímo vyrazil dech právě zvolený rektor profesor Schmidt návrhem, abych se stal prorektorem pro vědu a současně jeho zástupcem. Velice jsem si jej vážil a nedokázal mu odmítnout. Nikdy jsem toho nelitoval. Byla radost s ním spolupracovat. Těch šest let bylo naplněno účastí na změně tváře univerzity. Zaváděl se

nový systém financování a hodnocení výzkumu, navazovaly se mezinárodní styky, zakládaly nové fakulty, stavěly se nové a opravovaly staré budovy, obnovovaly se akademické tradice a nastartovala se výstavba kampusu. Byla to nekončící řada všelijakých činností, jimž nás nikdo neučil. Bylo to pro mne období úžasných zážitků, známostí, vazeb a přes vyčerpávající tempo a naplnění také období uspokojení, že se práce daří. Přiznávám, že jsem ke konci už pocítil blízkost vyhoření. Signál, že už je nejvyšší čas postupně odcházet. Teď už doopravdy.

Zmínili jste se o náhradních nebo alternativních životních programech pro důstojné odcházení. Je známo, že malujete. Byl to takový váš náhradní program?

Především bych chtěl říct, že odejít najednou, zpreťhat z ničeho nic společenské vazby, ztratit navyklý tok informací a pozbýt motivaci může být devastující. Je to vlastně vynucený konec závislosti (na laboratoři, na operačním sále, na ředitelování) s abstinenčními příznaky. Skutečně v takové kritické době skokem narůstá mortalita, zejména u mužů. Předjet se tomu dá právě těmi náhradními životními programy. Moje amatérské malování jistě bylo a pořád je jedním z nich. Mnohokrát mě vymanilo z beznaděje, mizerné nálady či obyčejného přetažení. Další je hudba, i když teď je to jen pasivní poslech. A pak je to příroda, od malička ji obdivuji a učím se poznávat. Uvědomuji si ale, že těm náhradním programům mě vlastně učil už v raném dětství otec.

Cestování vás pořád baví?

Právě že ne. Dovolíme si s manželkou nějakou kratší dovolenou v cizině v dosahu jednodenní cesty autem, ale nijak po tom neprahnu. Užil jsem si toho dost a stačí mi probírat se snad tisíci fotografiemi ze všech těch cest. A potom, kdykoli nějaká taková cesta skončila, uvědomoval jsem si, jak je u nás v Česku krásné a nevážíme si toho. Doháníme to, jak se dá.

Myslím, že se mi odcházení docela daří. Těším se ze svých tří vnučat – u vysokoškolských, pořád mám vedle zmíněných koníčků na ústavu co dělat, z povzdálí dohlídnou na dokto-

randy, tu a tam něco napíše, pomohu mladým s angličtinou, poradím, je-li poptávka. A užívám si nového prostředí kampusu, na nějž jsem se těšil téměř padesát let.

Vážený pane profesore, milý příteli, děkuji vám za rozhovor a přeji vám zdraví (to by snad v manželství dvou lékařů mohlo fungovat), pohodu a ještě hodně pěkných obrázků.

Tony Smith, *Amaryllis*, 1965

Kultura a umění

Minimalistická plastika

JAROSLAV SEDLÁŘ

Minimal art vznikl v šedesátých letech 20. století v USA. Byl reakcí na pop art a stavěl se i proti abstraktnímu expresionismu (action painting), proti kterým postavil geometrickou abstrakci, zejména v sochařství, a omezil svůj výrazový aparát na několik základních geometrických tvarů. Teprve kolem poloviny šedesátých let, kdy došlo také k prvním pokusům o jeho pojmenování a teoretické vymezení, byly vypracovány hlavní zásady minimal artu. V sedmdesátých letech se objevil ještě výraz postminimalismus, který uvedl do literatury kritik Robert Pincus Witten (1971) a který opět zdůrazňoval výtvarnou stránku umělecké tvorby, jak ji pěstovali Eva Hesseová a Richard Serra. Na konci osmdesátých let nastala renesance minimal artu jako reakce na upovídánost postmoderního neoexpresionismu.

Minimal art se sice projevil v sochařství i v malířství, postupně však převládl v sochařství. Minimalistické objekty se představují v ohromných měřících, v jednoduchém barevném pojetí a velkorysém rozvrhu. Společnou základnu i východisko minimal artu tvoří především prostorový koncept a samozřejmě naprosto pravidelná geometrická forma, která se stala jeho hlavním činitelem i obsahem. Ona určuje a definuje objekty, které působí zejména jejím prostřednictvím. Minimal art ruší tradiční kompaktnost prostoru a nastoluje nové prostorové dimenze, jimž se přizpůsobuje také divák, který musí obrovské sestavy obcházet z více stran. Odměnou za to se mu naskýtají stále nové pohledy a prostorové zkratky.

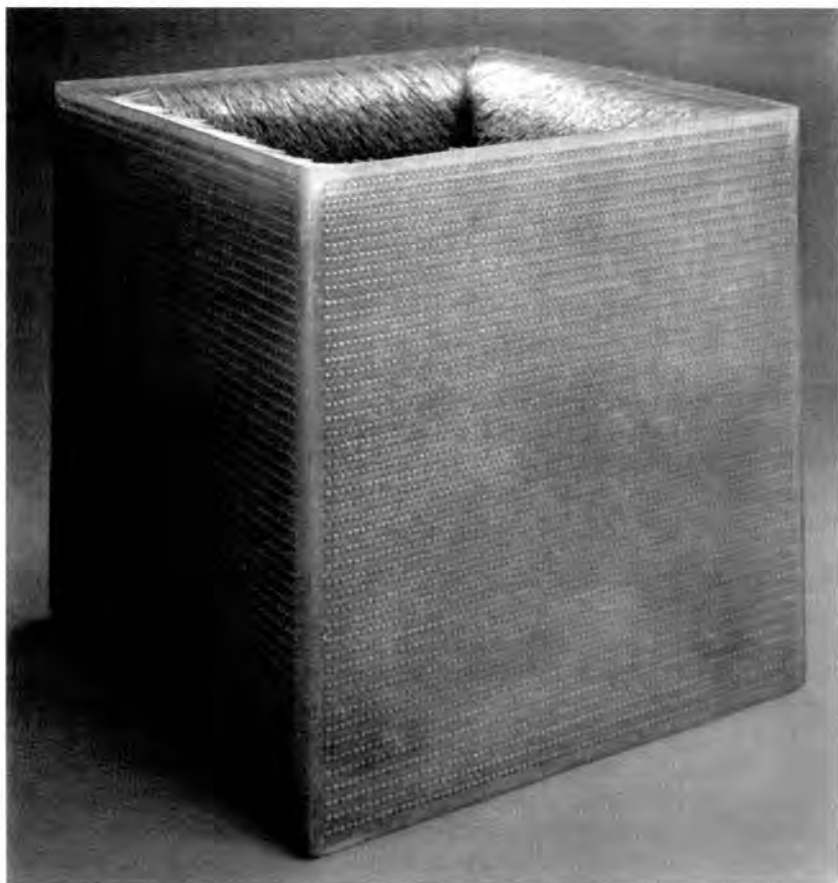
Kromě prostoru a formy kladou minimalisté důraz na výběr a zpracování materiálů, se kterými pracují. Jsou to různé druhy kovů, ocel, umělé hmoty, sklo, dřevo. Umělci minimal artu s nimi nakládají dvojným způsobem. Na prvním místě využívají již průmyslově zpracované materiály, ponechávají je v jejich syrové podobě, zasahují do nich minimálně, omezující se pouze na jejich rozvržení na ploše nebo v prostoru. Na druhé straně usilují o jejich velmi pečlivé zpracování. Materiál vyhlazují do vysokého lesku nebo opracovávají do neosobně dokonalého povrchu. Výsledkem je úplné popření sochařského rukopisu. Minimal art se tak stal objektivním uměním a v širším slova smyslu dominantním názorem šedesátých let. Byl to také první internacionální sloh, který vyšel z Ameriky a v navazujícím koncept artu převládl na celém světě.

K umělcům, kteří se v Americe veřejně přihlásili k minimalismu, patřili Carl Andre, Frank Stella, Richard Serra, Dan Flavin, Robert Morris, Sol LeWitt, John McCracken, Donald Judd, Tony Smith, Robert Grosvenor, Ronald Bladen, Barnett Newman, Kenneth Noland, Michael Egan, Sven Lükin, Nick Boisvert, Robert Smithson, John Canthers. Bylo možné se s nimi setkat na ně-

kolika výstavách, které proběhly ve druhé polovině šedesátých let v Haagu, Düsseldorfu, Berlíně, Amsterdamu, Londýně, New Yorku a Los Angeles. Malíři a hlavně sochaři se rozešli se starším chápáním umění. Sochaři odmítli sochařství jako do sebe uzavřený výtvar a redukovali všechny tvary na lapidární a jednoduché, na kostku, skořepinu, rastr, mřížku. Aby zredukovali umělecké dílo na jeho základní geometrické formy, zbavili ho všech dekorativních příkras. Minimální umělecký produkt pak jednoznačně a přísně odkazoval k prostorovým vztahům, které pomáhá vytvářet světlo na materiálu, rozšíření objemu objektu a vzájemná souhra jeho pozitivní a negativní formy.

U kolébky minimal artu stál Frank Stella, který byl zpočátku fascinován abstraktním uměním, a proto propadl vlivům abstraktního expresionismu. Když však v roce 1958 na výstavě v Leo Castelli Gallery uviděl poprvé dnes již slavné obrazy Jaspera Johnse *Flages and Targets* (Vlajky a Terče), od abstraktního expresionismu se odvrátil a o několik měsíců později již namaloval první rozměrná plátna, která pokrýval černými pruhy širokými až šest centimetrů, což odpovídalo symetrickému vzorci *Black paintings* (Černé malby). Už toto systematické a pravidelné nanášení barvy negovalo gestický projev abstraktního expresionismu. Stellovy *Black paintings* obdivoval Carl Andre, který rovněž v roce 1958 vytvořil své první velké sochařské dílo z otesaných dřevěných špalků. Ty naznačují jeho obdiv k dílu sochaře rumunsko-francouzského původu Constantin Brancusiho z první poloviny 20. století. Artefakty Carla Andreho mají ty nejcharakterističtější znaky minimal artu. Snaží se o objektivitu až anonymního ražení úsilím o co nejmenší náklady, a to i po formální stránce, ale i výběrem nejjednodušších materiálů. Čím více však umělec redukuje tvar, tím více zvětšuje rozměry svých výtvarů. Andre nikdy nepojednává jednotlivý kvadrát, který se zapojuje do celkového velkého kvadrátu, nejdě mu nikdy o abstraktní element, nýbrž o plotny z oceli, mědi nebo kovu. Andre se vždycky zajímal o prostorový účinek, i když jinak než například Sol LeWitt. Jako mladý sochař se učil na díle Brancusiho, na jehož základě intenzita tělesné soudržnosti odpovídala vždy určitému prostorovému účinku. Kontakt s Frankem Stellou (od roku 1959) a s ostatními umělci minimal artu (od roku 1964) ho podnítil, aby práci sochaře tak systemizoval, že dospěl ke spojení nebo řazení stejných prvků do celkové formy. Sestava z čtvercových kovových desek dovoluje právě takové dodatečné působení nejlépe. Andre současně dosáhl perfektního vyrovnání mezi koherencí a expanzí; místo vymezené deskami vystupuje jako plastické pole energie ve zřetelném kontrastu k okolnímu prostoru. V dílech v krajíně zaujímal Andre zároveň vztah k formacím země, které zapojoval jako partnery kovu do plastického utváření.

Dá se říci, že Carl Andre přivedl principy minimal artu vedle Serry a Morrisa snad nejdůležitěji k výrazu a využitím nejjednodušších materiálů a nejmenších formálních nároků, totiž objektivitou postupů, které dosahovaly až anonymity. Carl Andre se vypořádával s otázkami minimal artu také v rovině teoretické, a to jak vyjádřit strukturu, pohyb, symetrii. Přitom nikdy neusiloval o neuměleckou, axiální symetrii. Variabilitu a zaměnitelnost minimálních

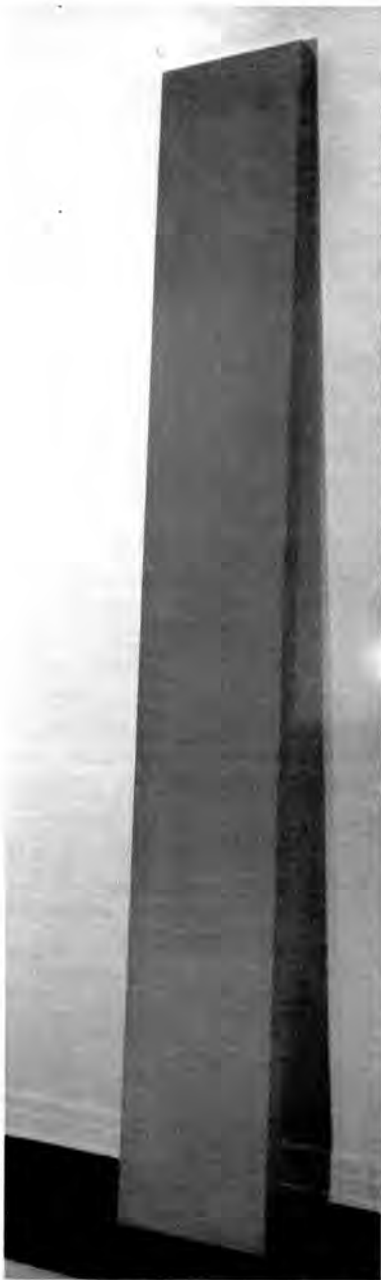
Eva Hesse, Přírůstek III (*Accession III*), 1967-1968

objektů vyjadřuje jeho *Lock Series* (Uzavřená série, 1967), která pracuje s kresbou a má pět možných variant, jež lze sestavovat z ocelových desek a kombinovat od čtverce 6 x 6 metrů až po linii 36 x 1 metr. Stejně jako Uzavřená série zpracovává i dřevěná skulptura *Timber Piece, Well* (Objekt ze stavebního dřeva, 1964 zničeno, 1970 rekonstruováno,) zkušenosti s nepojednáním materiálem a přenáší struktury jevového světa do redukované řeči tvarů.

Pilíře a krychlové formy, které sestrojil a šedě pomaloval roku 1961 a 1962 Robert Morris ze stavebního dřeva, byly prvními skutečnými minimalistickými plastikami. Druhou skupinou stereometrických mnohostěnů, které vznikaly od roku 1964, uvedl tento umělec celé hnutí minimalu. Opakování předem daných struktur nacházíme u Sol LeWitta v sestavách modifikujících postavené, otevřené či uzavřené krychle, u Roberta Morrise, který sestavuje do pravidelných řad nahore otevřené hranoly nebo ze dvou stejných prvků – polovin

kruhového objektu – skládá tvary podobné nádržím a používá i neonové trubice k vyplnění mezer mezi nimi. Na principu jednoduchosti a opakování týchž prvků jsou založeny i struktury Donalda Judda, jehož stříbrně lesklé, hliníkové plochy v pravidelných sestavách vedle sebe či nad sebou člení prostor; jsou to prvky, které působí svou jednoduchostí a jednoznačností. Oba, Morris i Judd, vytvářeli geometrické plochy nebo objemy z průmyslových materiálů. Judd však ve svých plastikách více počítal s tíží, proporcemi a neomezeným prostorem; zabýval se i úvahami o rozšiřování a progresivním narůstání prostoru. Řadil velké pravouhlé jednotky v pravidelných vzdálenostech na podlaže za sebou, v železných reliéfech navrhoval aritmetickou řadou velikost konvexních a konkávních prvků. Morris, podobně jako Sol LeWitt, projevoval i teoretické zájmy, a to o teorii vnímání, o jeho dvojznačnost. Aby dosáhl žádoucího účinku, věnoval pozornost zbarvení objektu. Šlo mu o oslabení dojmu masivnosti velkých skulptur. Proto je zabarvoval nenápadnou šedí nebo je pokládal na podlahu, kde se tvary zrcadlily; tím částečně popřel jejich mocnou přítomnost. Mezi všemi umělci minimal artu dal Don Judd v rozhodujících letech vzniku *specific objects*, jak to nazval ve svém článku v roce 1964, nejkompromisnější formu. Soustředil se tenkrát na různé typy děl, která se podle jeho zkušeností hodila nejlépe k tomu, dát vnímání měnících se perspektivních způsobů konstantní náplň, aniž by zprostředkovával „obsah“ a tím blokoval proces vnímání. Jako materiálů užíval hliníkový plech, ocelové plotny, v rané době měď a mosaz, dále stavební dřevo (především v sedmdesátých letech) a beton (zhruba od roku 1980). Jako velký uzavřený blok, jehož části jsou vrstveny jedenácti různými barvami, odlišuje se nová, poprvé vystavená práce na první pohled od všech dosavadních, jak ukazuje *Kresba projektu pro katalog č. 92*. Velká hranolová forma se skládá z pěti navzájem uzavřených kostek, jejichž viditelné strany (dno chybí) jsou sestaveny z pěti dlouhých pravuhlých plochých van z hliníkového plechu (30 x 150 x 5,5 cm) vždy nastříkaných určitou barvou. Nahoře a po stranách běží v podélném směru hranolu; na průčelí stojí kolmo. Každá jednotlivá kostka má boční délku 1 metr 50 cm, celý hranol měří 7 metrů 50 cm.

Morris pracoval s nejrůznějšími materiály, s lepenkami v podobě geometrických forem volně položenými na podlaže, s pruhy plsti, s provazy a přirozeně i s průmyslovými materiály. Byl přesvědčen o tom, že průmyslové materiály mají své estetické kvality jen tehdy, ponecháme-li jim jejich vlastní totožnost. Tvrdil: „Smyslový objekt, který se vychloubá potlačeními vztahy, musíme zamítnout, protože objekt musí být zbaven všech nepatřičných detailů (včetně složité vnitřní formy, která překáží tomu, aby ji divák okamžitě vnímal), musí být zbaven také všech omezujících povrchů, jež vnímání díla oslabují. Dílo musí okamžitě komunikovat samotnou svou přítomností. Mělo by ovlivnit a naplnit prostor kolem sebe. Větší objekt zahrne více okolního prostoru než menší.“ Robert Morris to zdůvodnil následovně: „Jednoduchost formy neznámá také jednoduchost uměleckého zážitku. Jednoduché formy neředukují vztahy, pořádají je. Jestliže vystupuje převládající hieratická povaha

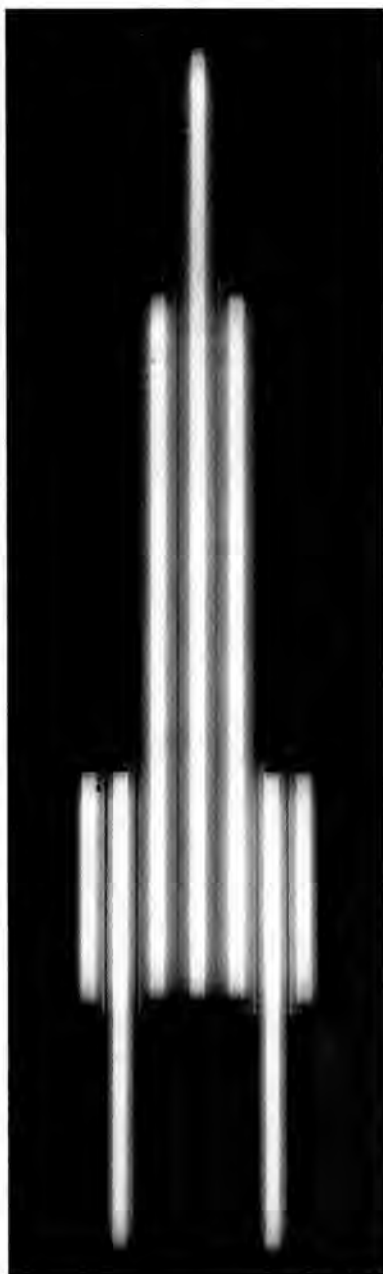
John McCracken, *Červený plant*,
1967

jednotné formy jako konstanta, nebudou proto ještě vyzvedávány všechny partikulární vztahy velikostního uspořádání, proporcí a tak dále, nýbrž spíše budou pevněji a neoddělitelněji spojovány... Skulptura mocně působí pouhou svou přítomností, která je schopna proměňovat prostředí.“ Morris ve svých plastikách řeší dva problémy: jak dospět k tělesu, které je samo sebou, a jak vyjádřit vztahy mezi hmotou objektu a prostorem. Obě tyto tendence najdeme v jeho monumentálních plastikách, zejména v obrovských hranolech ve tvaru písmene L, které umožňují nejrůznější seskupení. Intenzivní zkoumání prostoru přivedlo Morrise koncem šedesátých let 20. století k land artu. Ostatně minimalismus měl obrovskými rozměry objektů a prostorovými relacemi jako celek blízko k land artu. Spojení obou směrů nejpresvědčivěji reprezentoval v sedmdesátých letech Walter de Maria, který na sebe upozornil svou více než kilometr dlouhou kresbou *Mile Long Drawing* (Míli dlouhá kresba, 1968) a účastí na výstavách Documenta 4 (1968) a 6 (1977) v Kasselu. Nicméně první dřevěné objekty začal tesat již počátkem let šedesátých. V letech 1973-1974 vytvořil sérii *5 Trough 9* (5 žlab 9), dílo na pomezí minimal a land artu. K této sérii patří i 5 pětiúhelníků řazených za sebou na podlaze. Seřazením dochází pod vlivem zrakového perspektivního zkreslení k vyjádření progresu, perspektivního vzdalování, vzrůstu, přestože všechny pětiúhelníky jsou stejně velké. V jejich horních částech jsou vyhloubeny žlaby, kanály, do nichž jsou volně vloženy koule zhotovené ze stejného vysoce leštěného kovu, jež se mohou kutálet nebo být uvedeny do pohybu diváky. Autor tím chtěl zproblematizovat staticky pev-

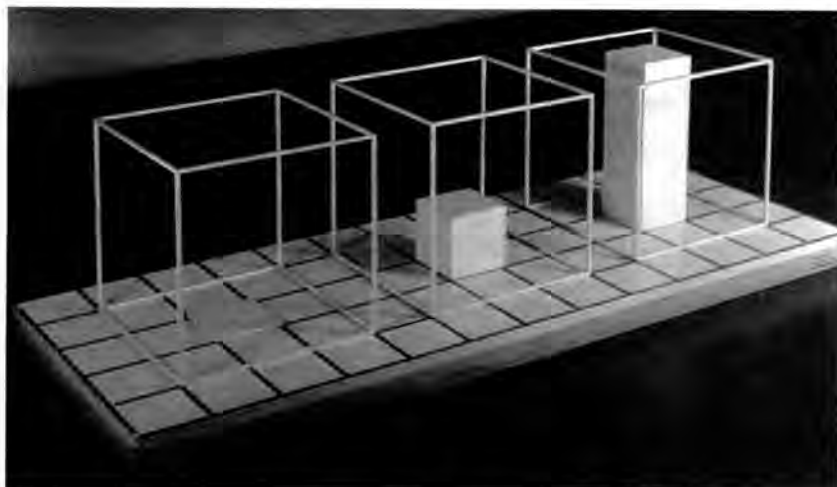
nou formu a vyvolat napětí iritující divákově vnímání, což mělo vést k zamýšlení, nikoliv jen ke hře. Koule běhá v pevně vymezených a do sebe uzavřených mantinelech, po nekonečné a stále se vracející dráze.

O to podivnější je, že v letech 1967-68 vytvářel Morris díla z plsti, měkkého, v konturách neurčitého materiálu. Tím zaujal vztah k novému uměleckému trendu, který v protikladu k tuhé formě minimal artu zdůrazňoval plynulou, procesní tvorbu. Jeho řezané a zavěšované plstěné pruhy předcházely zavěšovaným gumovým řemenům („belts“). U Morris se vznikly v letech následujících vedle tvrdě hranaté kovové skulptury a plstové plastiky pětikrát horizontálně řezané šedé plsti, z roku 1973 (bez názvu), které patří rovněž k nim. Obrovská plstová díla jsou zavěšena pouze v horních rozích na stěně, nejvyšší třmen je tomu odpovídajícím způsobem roztažen. Všechny následující se prověšují dolů, odhlédneme-li od rozšiřujícího se prostoru, takže nahoře získává na šířce ještě úzká šterbina podobná rtům. Materiál sám svou tíží diktuje pohyb, který připomíná dolů tekoucí vodu do postupně naplňující se vany. Současně se jedná o heraldicky vytlačený tvar. V raných Morrisových *Felt Pieces*, které vznikaly jako reakce na klasický minimal art, hraje větší roli nahodilost jevu. Tím snad mělo být vyzkoušeno, jak se může prosadit tvůrčí vnímání dokonce ještě také před zdánlivě neuspořádaním tvaru.

Trojdimenzionální linie, která se objevila už v díle Carla Andreho, sehrála velkou roli v plastice Richarda Serry. Richard Serra považoval proces zpracování materiálu, jeho proměny, rozvíjení, řezání nebo sestavování i odlévání podle předem připravených forem, ať už

Dan Flavin, *Pomník pro Tatlinu 7*,
1964-1965

Sol LeWitt, *Sestava ze tří částí 789 /B/ (Three-Part-Set 789 /B/)*, 1968

z olova nebo z umělých hmot, rovněž za akt kreslení. Sám k tomu poznamenal: „Vytváření formy, ať už z olověných svitků nebo například z kovových prutů, spočívá v kreslení, které se odehrává v představě, v psychické proměně materiálu z jednoho stavu do druhého.“ V New Yorku začal tvořit plastiky, jejichž estetické kvality spočívaly pouze ve tvaru a ve vlastnostech materiálů, a nikoli v symbolických významech nebo funkčních souvislostech. Od roku 1966 sestavoval z neonových zářivek objekty, které evokují skriptuální průběh linií obklopených atmosférickým třípytem. Rozhodující pro minimal art byla ovšem jeho díla využívající těžkých ocelových desek. Serra je tvořil od roku 1969 ve spolupráci s kalifornskou ocelářskou společností a při jejich tvorbě využíval svých zkušeností z praxe v ocelárnách, kterou absolvoval během studií. Serrovy ocelové desky a železné kubusy, pískováním záměrně oxidované, jsou umístěny převážně do městského prostoru, málokdy do volné krajiny. Svou tíží a obrovitostí vzdáleně připomínají architekturu. Serra je sestavuje z nejjednodušších geometrických forem, jak to nejlépe ukazuje práce nazvaná *Moe* (1971), která je skvělým příkladem ztvárnění velkých prostorů v minimal artu. Sestává ze tří obrovitých (244 x 366 cm, všechny tři měří 610 cm), pět centimetrů silných ocelových desek, za tepla válcovaných, které jsou zapuštěny do ocelové roury ležící na zemi. Střední deska stojí kolmo, zatímco obě boční jsou mírně nakloněny k ní, každá z jiné strany. Tak vzniká dojem lehké lability, a to i přes velkou váhu desek a jejich velké rozměry. Typické je ovšem i to, že všechny prvky jsou vyrobeny průmyslově, bez jakékoliv umělecké artificialnosti. Minimální objekty nemůžeme tedy chápat v pravém slova smyslu jen jako sochy, neboť jako pohledové bariéry zaměřují pozornost diváka na prostorově funkční aspekty, jak to dokládá právě sestava *Moe*. Serra, pro kterého jako pro sochaře hrálo hlavní roli především dílo Brancusiho, si vytvořil

Donald Judd, **Bez názvu**, 1966

pomocí analýzy vztahů nejrůznějších materiálů, nejprve gumy, potom olova, padajících na zem nebo visících dolů ze stěny, základ pro své vlastní sochařství. V prvních dílech, která se zvedají nad zemí, spočívá statika zcela na tíži, na odštířených deskách z role kovu, později na oboustranně se odkláněných deskách. *One ton prop* z roku 1969 funguje podle principu domečku z karet, jen s podstatně těžšími částmi. Toto dílo se stalo východiskem všech pozdějších vertikálních konstrukcí, mezi nimi také *T.W.U.* z roku 1980. Tyto řady začínají dílem *Sight Point* z let 1971-75 dnes v Stedelijk Museum v Amsterdamu, kde tři ocelové desky, nyní ale přes 20 metrů vysoké, se opírají o sebe a vzájemně se drží vzpřímeně. Roku 1977 následoval *Terminal*, vytvořený pro Documenta 6, nyní v Bochumi, sestavený ze čtyř kmenům podobných desek. *T.W.U.* má opět tři, nyní 11 metrů vysoké desky, ale tak navzájem postavené, že mezi nimi nevzniká vnitřní prostor, trojrohý nebo čtyřrohý výřez oblohy, nýbrž jenom jakási nika na jedné straně, roh na straně druhé. Už roku 1979 Serra koncipoval také *Slat*, dílo z pěti desek, opět s jedním, tentokrát členěným vnitřním prostorem. Plastika měla být vystavena v Paříži, v Défense.

T.W.U. byla vystavena roku 1980 tam, kde ústí Varick Street ve West Broadway. Na trojúhelníkovém náměstí se nachází také sídlo Odborové organizace dokařů T.W.U., která tehdy dosáhla všeobecné pozornosti svým vítězným soudem o vyřešení odborových sporů a podle mínění Richarda Serry se zachovala kompetentně a správně. Proto tento název, jakýsi druh pocty. V základu tři desky tvoří U, dohromady váží 60 tun, první břevno bylo přesunuto o kus dále dolů. Odpovídající deska se naklání poněkud dovnitř a drží tak spojující desku, o kterou se opírá. Třetí deska se k nim opět sklání v lehké opozici. Jde v podstatě o silný princip statiky. Tuto otevřenou demonstraci Serra zopakoval v novějších dílech, a to v díle *Válec I a II*. Přesto *T.W.U.* nebylo překonáno a působí dále jako Serrův nejsilnější monument. Tato monumentalita není jen

demonstrací síly a převahy, současně ukazuje, jak vzniká velká forma při správné manipulaci s látkou, s materiálem.

Práce z roku 1984 patří k jiné skupině děl, „*Arcs*“, k zakřiveným stěnám z oceli. První velké čtvrtkruhy odpovídají pláštům válce (nejdůležitější dílo: *St. John's Rotary Arc* v New Yorku, 1980), pozdější pláště kužele, jsou tedy nakloněny (*Tilted Art*, 1981 v New Yorku, *Clara-Clara*, 1983, zdvojený oblouk s obráceným sklonem kužele, v pařížských Tuillerijských zahradách). Kónicky nakloněné, 4,50 m vysoké a 5, 35 m dlouhé desky lze chápat jako nové práce, jako výfrez z takového díla. „*Šikmost*“, kterou divák nevztahuje ihned na pravidelnost plochy kužele, irituje. Myslíme přitom na čtvercovou desku *Corpse* (Mrtvý) a kostku *Berlin Block for Charlie Chaplin* z roku 1977, kterou Serra pozměnil pro vnímání šikmým sklonem. Protikladná očekávání při vnímání nových děl aktivoval nejen pro individuální plastickou formu, nýbrž také pro krajinnou situaci, ve které se s nimi setkáváme.

Pro vývoj na minimal art navazujícího konceptu artu má obrovský význam akcentování kontextu věci a tendence k objektivitě, odosobnění, jasnosti a logice, propracované minimal artem, k nimž dal rozhodující impulzy především Sol LeWitt. Svými naprosto oproštěnými artefakty i teoretickými projevy, jimiž podnítl vznik konceptuálního umění, patřil Sol LeWitt mezi vůdčí osobnosti minimal artu v USA. Minimalistické objekty začal vytvářet v roce 1962, ovlivněn idejemi Bauhausu, skupiny De Stijl a konstruktivismu. Byly to plastické kusy postavené na zemi nebo zavěšené na zdi, které skládal z ryze geometrických forem. Zpočátku to ovšem nebyly ani obrazy, ani objekty, ale něco mezi tím. Teprve později dominovaly v prostoru. Příznačná pro toto období je práce nazvaná *Red Square, White Letters* (Červený čtverec, bílá písmena, 1963). Plošné čtverce jsou vložené do dřevěných rámu, takže dílo není ani malířskou, ani plastickou kreací. Sol LeWittovy vztahy k matematice ukázaly, že se zajímal mnohem více o otázky konceptuálního umění než o formální stránku minimal artu, jak se to projevilo v jeho proslulém publikovaném prohlášení *Sentences on Conceptual Art* (Věty o konceptuálním umění, 1967): „Ideje mohou být samy uměleckým dílem, jsou uvnitř vývojového řetězce a mohou eventuálně dostat tvar. A všechny ideje nepotřebují být realizovány fyzicky.“ Myšlenková koncepce díla zaujímá v jeho vztahu k tvorbě první místo, zatímco fyzická realizace je druhotná. Tu přenechával zásadně jiným. Tvořil ji často čtverec a jeho prostorový rozměr – krychle. Od roku 1966 vznikala série modulových struktur, výtvořů podobné mřížím a klecím, otevřené a uzavřené krychle z lakované oceli, jak ukazuje *Three-Part-Set 789* (Tříčlenná řada 789, 1968). Dílo je studií o vztazích horizontální mřížové sítě ze čtverců ke kubickým formám. Čtverec zde funguje jako modul, jako měřítko těchto vztahů.

Poněkud tradičnějšímu pojetí skulptury se blíží Tony Smith a Ronald Bladen. Smith svými mohutnými plastikami v podobě velkých strohých černých bloků, Bladen plastikami přísných a mohutných tvarů, jako například na jedné hraně stojící obrovskou krychlí. Je to masivní černý blok, který trčí šikmo do prostoru. Podobně gigantická je i sestava tří nakloněných hranolů s jednou

stranou krytou leštěnými ocelovými pláty. Bladenovy objekty a jejich nezvyklé umístění jako by ignorovaly zemskou přitažlivost, jako by se vymaňovaly ze své tělesnosti a gravitačního omezení. Důležitou roli při tom všem hraje samozřejmě barva, která zvyšuje účinek díla a jeho mocnou přítomnost.

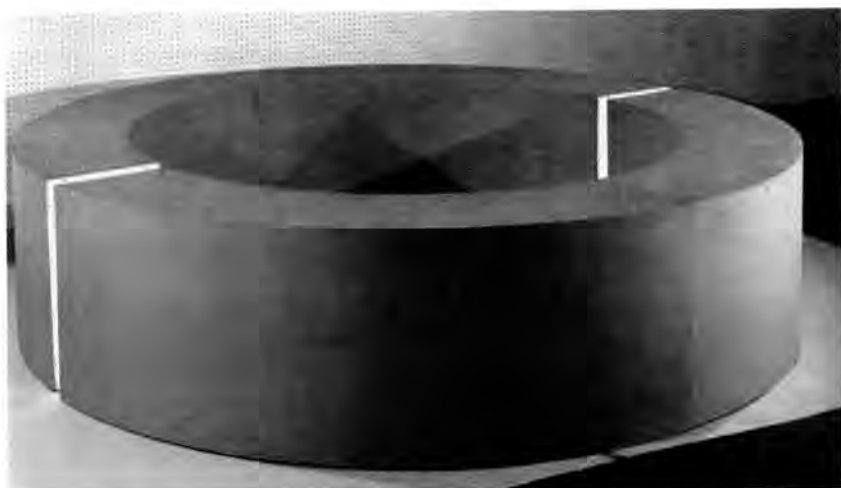
V díle Roberta Grosvenora se setkáme jednak s plastikami, v nichž je kladen důraz na fyzikální působivost díla, se smyslem pro sílu a energii (v Haagu Grosvenor vystavil mohutný trojúhelníkový obelisk, vztyčený ke stropu výstavního sálu), jednak s formami velkých rozměrů a jednoduchých tvarů, zavěšenými volně v prostoru. Jsou to jakási mohutná břemena visící ze stropu a směřující k zemi. Základní plány zde tvoří podlaha a strop. Grosvenor charakterizuje tato svá díla jako myšlenky, které operují mezi podlahou a stropem. Z jeho objektů se stávají určité události v prostoru, jež se mění v závislosti na divákově pohybu. Jak u Bladenových, tak u Grosvenorových objektů je kladen důraz na aktivní vztah plastiky k prostředí, v němž se nacházejí. Tytéž zásady, tj. pochopení uměleckého díla jako součásti určitého prostoru, jsou obsaženy i v díle Carla Andreho a Dana Flavina. Dan Flavin je pokládán za pionýra světelné plastiky. V roce 1963 začal jako autodidakt pracovat pouze s osvětlovacími neonovými trubicemi, které povýšil na jediný výrazový prostředek, i když se nikdy nevzdal kresby, jejímž prostřednictvím zachycoval především své nápady. Protože ze svého díla zcela vyloučil rukopis a světelné sestavy skládal vždy naprosto chladně na bázi absolutní logiky, řadíme ho k umělcům minimal artu. Později svá díla zasazoval volně do prostoru. Jeho přítel Donald Judd o umělcích pracujících se světlem napsal: „Umělci využívají fluoreskující trubice jako prameny světla; světlo pak vyzářuje do okolního prostoru nebo ho trubice vrhají na vedlejší plochy a sestavy anebo ho umělci umísťují na povrchu trubic. Jsou to na prvním místě záznamy určitého stavu světelného jevu.“ Dan Flavin vytvořil například třiatřicet tzv. pseudomonumentů, které věnoval ruskému konstruktivistovi Vladimíru Tatlinovi (1885-1953). Předpona pseudo- má vyjadřovat skutečnost, že monumenty nejsou sestaveny z obvyklého materiálu, z mramoru ani z bronzu, nýbrž z obyčejných zářivek. Nicméně například *Monument 7 for Tatlin* (Monument 7 pro Tatlina. 1964-1969) je komponován symetricky a vertikálně, takže trubice směřují vzhůru a připomínají raketu, což lze chápat také jako symbolickou narážku na letadlo nazvané *Letatlin*, které v letech 1930-1931 sestrojil právě tento ruský sochař. Letadlo nikdy nevzlétlo, ani vzlétnout nemělo. Tatlin chtěl jeho prostřednictvím vtáhnout do umění vědu a techniku. A stejně tomu bylo u Flavina, který spojil plastiku se světlem na způsob ready made, tedy tělesnou substancí s immaterialitou, s vyzářováním světla. Číslo 7 znamenalo, že objekt byl sestaven ze sedmi neonových trubic. Vzniká samozřejmě otázka, zda zavěšená břemena Roberta Grosvenora, ploché ocelové koberce Carla Andreho či neonové bariéry Dana Flavina lze ještě zahrnout pod pojem plastika. Zejména Flavinovy konstrukce z neonových trubic vytvářejí svým intenzivním světelným zářením neskutečný umělý svět, v němž se divák ocitá. Je to zvláštní situace, ve které je

umělecký objekt nejen v určitém kontaktu s okolním prostorem, ale svým působením ho přímo přeměňuje, dává mu jiný charakter.

K umělcům, kteří se minimal artem zabývali jen v jednom nebo několika svých dílech, nepěstovali ho však systematicky, patří například Barnett Newman, který nám zanechal proslulý objekt nazvaný *Broken Obelisk* (Zlomený obelisk, 1967), Donald Judd se zajímal o matematickou posloupnost *Large Stack* (Velká sestava, 1991) a svůj zájem vyjádřil v mnoha plastikách; jedna z nich se například skládá z řady černých kvádrů umístěných pod tyčí z nere-zavěžjící oceli, která je připevněna ke zdi. Kvádry se ve směru zprava doleva zmenšují a ve stejném poměru se zvětšují mezery mezi nimi. Tímto způsobem jsou také často sestaveny modulové krychlové formy Sol LeWitta, *Open Geometric Structure IV* (Otevřená geometrická struktura IV, 1990). Forma krychle nebo hranolu byla snad nejoblíbenějším tématem minimalismu. Dalším umělcem, který ji použil, byl kalifornský rodák John McCracken. Proslul svými malovanými dřevěnými tabulemi, které byly prostě jen opřeny o zeď, namísto aby k ní byly připevněny. O těchto kresbách se obvykle mluví spíše jako o obrazech než o plastikách. Jeho pozdější práce jsou jednoznačně trojrozměrné a úzce spjaté s Juddovou tvorbou, od níž se liší tím, že McCracken zřejmě každé z těchto těles považuje za samostatné dílo. Přestože jsou umístěna v pravidelných intervalech, má každé jiný a kontrastující odstín, jak ukazuje například dílo nazvané *Essence, Multiples, Impulse* (Podstata, násobky, impulz, 1993). V Německu zaujímá pozici na pomezí minimal artu a konceptualismu nepochybně Ulrich Rückriem, který pracoval také s krychlí, *Schwarzer schwedischer Granit* (Černý švédský granit, 1990).

Do souvislosti s americkým minimal artem bývá zahrnována také Eva Hesse, která je považována i za jednu z důležitých podněcovatelek arte povera. Svými pracemi, silně podmíněnými minimal a koncept artem, patří rovněž k předchůdkyním feministického umění. Rodilá Němka přišla již v roce 1939 jako židovská emigrantka do New Yorku. Roku 1954 začala studovat umění na Art Students' League a mezi lety 1954 až 1957 malovala první abstraktní obrazy. Navštěvovala kurzy na Yale University v Connecticutu, kde se stala žačkou Josefa Alberse, vynálezce slavné umělecké série abstraktních obrazů *Pocta čtverci* (od roku 1949).

Kromě informelních, seriálních nebo rébusovitých maleb vytvářela také četné objekty z nejrůznějších materiálů, často ze šňůr a provazců, sklolaminátů, na kterých zavěšené různé předměty působily jako odpadky blahobytné civilizace. A právě z mléčného sklolaminátu vytvořila své nejslavnější dílo *Accession III* (Přirůstek III, 1967-1968), přiřazované často k minimalistickým plastikám. Kostka díla, nahofe otevřená, je provrtána hustě vedle sebe řazenými otvory, kterými autorka protáhla krátké gumové hadičky, jež jsou ovšem viditelné pouze zevnitř, a tam působí jako chumáče vlasů nebo tykadla a celý vnitřní prostor vykládají jako pelíšek. Zvnějšku kostka vyhlíží neutrálně, ale vnitřek je intimní, jeví se introvertně a jeho měkká vystýlka odpovídá hmatovému smyslu, haptickým pocitům. Eva Hesse už od roku 1965 vytvářela oso-

Robert Morris, **Bez názvu**, 1966

bité plastické práce, které byly téměř vždy asociacemi na vlastní tělo, což neodpovídalo současnému minimal artu. Nicméně právě *Accession* dokládá, do jaké míry to byla minimalistická plastika, která pomohla najít Evě Hesseové osobitou formu tohoto mimořádného uměleckého díla.

Evropské sochařství v době rozvoje amerického minimal artu omezuje svůj geometrický slovník. Sochaři však nechtějí být ani konstruktivisty, ani konkrétní druhé generace, ani odnoží minimal artu. Opustili ideální osu Gabo – Pevsner a zkoumali vnitřní strukturu těles a decentrální rozpínavost prostoru. Pěstovali více vědomí formy než americkou seriálnost a obírali se základními podmínkami plastické řeči místo toho, aby se zabývali základními podmínkami vnímání. A tak nacházejí vlastní pozici mezi tvarovou ekonomikou a komplexitou, systémem a kompozicí, analýzou a intuicí a připravují tak částečně už nastupující vývoj.

Holandaň Carel Viser staví ještě na estetice domácího hnutí De Stijl. Převádí ho, aniž však rezignoval na ortogonalitu a rovnováhu, v jistém smyslu do minimal artu. Ještě dále se vzdaloval konstruktivistické tradici od roku 1953 Erwin Heerich svými křehkými objekty z kartonu. Jinak než Američané směřoval k reálné morfologické mnohotvárnosti, k logicky založenému bohatství „regulérních struktur“ z krychlí, hranolů, koulí, válců atd. Se Sol LeWitem ho spojuje schopnost zapamatování si zapamatovaného (pomíjivé provádění objektů z kartonů), avšak přece jen místo toho, aby přidával moduly, operuje Heerich s odčítáním, rozdělováním, roztřídováním. Od sedmdesátých let přenášel Heerich své „plastické myšlení“ také na protikladné materiály jako je ocel a na architekturu.

Cestou horizontální plastiky se vydal Erich Reusch. Roky 1956/57, koncipoval decentralizované, k zemi vázané kruhové skulptury. Aktivoval, zahušto-

val, rozšiřoval okolní prostor na zemi rozloženými vyřezávanými formami, deskami, břevny, kubusy. Také záchvěvy intervalů. Je to městská a zároveň krajinářsky uchopitelná skulptura. Naproti tomu potom také Lutz Fritsch k vyvolání prostorového napětí užíval tyče. S ocelí pracoval Alf Lechner, který rozvíjel své elementární výzkumy tvarů (hlavně kostek), aby je uplatňoval od roku 1964 při zkoumání reakcí materiálu, především oceli. Ocel ohýbal, řezal, sekal, obráběl; nově ocel rozžhavenou extrémními teplotami dokonce štípal. Byl to purista a precizionista míry, hmoty, odporu, který v mnoha směrech již dosahoval snah budoucích generací.

Určitou alternativu k minimal artu představuje současně Angličan Anthony Caro. Na podzim roku 1959 navštívil tehdy ještě jako asistent Henryho Moo- ra, který až dosud modeloval tělesně mohutné figury ženských aktů, Davida Smitha. Smithovo dílo se stalo (vedle Nolandových soch) fundamentálním katalyzátorem jeho plastik. V roce 1960 se obrátil k abstraktní ocelové plastice. Ze svařovaných desek a tyčí sestavoval do všech stran otevřené konstrukce. Vyhýbal se však serialitě, progresi a modulární pravidelnosti svého amerického vzoru. Naopak kladl důraz na individualitu, syntax a kompozici – byl v tomto ohledu prvním anglickým (nebo evropským?) sochařem, který našel cestu prostřednictvím transatlantického umění, přitom však zůstal přece jen komplexně evropský.

Od Smitha přebírá strategii diskontinuity, cílené mnohohledovosti spočívající v nejrůznějších úhlech pohledu. S minimalismem ho spojuje, oproti Smithovi, pevný kontakt se zemí, se základnou, vztah k prostoru a horizontální rozvíjení, místo rozvíjení vertikálního. Plastika *Časné ráno* (1962) se nám ze strany jeví jako do šířky běžící horizontální skladba, rozdělená nosičem ve tvaru T, trubky a vysokého pravouhelníku. Překonává lehkou masu, váhu, centrum, nábytku podobnou skříň, na kterou si vzpomeneme, když procházíme kolem plastiky. Naopak ze předu se tato skulptura totálně změní. Orientuje se svisle, před vysokým pravouhelníkem stojí vystavený kříž, za kterým se zvedají úhlopříčně postavené tři tyče evokující prsty. Tento pohled nezdůrazňuje objekt, nýbrž obraz a odkazuje na abstraktní malířství, např. Kandinského. Fyzická struktura a iluzionistická kompozice, plastický a malířský aspekt, tělesná a optická zkušenost splývají ve dvou pohledech vzájemně do sebe. Půvab Carových prací z šedesátých let spočívá právě v tomto artistickém střídání mezi otevřenou a uzavřenou, lineární a plošnou osnovou.

V pozdějším díle vystupuje do popředí silněji malířská a kompoziční stránka. Caro staví před diváka od roku 1967 opět jednopohledové dekorativní zátiší, jehož horizontální převaha připomíná stůl. Ve Verduggio v Itálii našel Caro v roce 1973 továrnu, která mu umožnila provádět dokonalé ocelové řezby, které pak silně lakoval. Přísnost raných skulptur ze standardizovaných prvků opustil.

Uměleckohistorické hodnocení jeho díla je zásadní. Kritik Greenberg a jeho škola oslavují Cara jako zakladatele plastiky postavené na relacích, plochách, liniích, intervalech, korespondencích. Sjednující barva stupňuje for-

Robert Morris, **Bez názvu (Kruh)**

mální soudržnost. Jiní zdůrazňují zřeknutí se soklu, vertikality a pevného jádra. Akcentují první krok ve směru k horizontální plastice a jeho předjímání dekorativní fáze v pozdějším sochařství.

Jako učitel na St. Martin's School se Anthony Caro stal nejdůležitějším podněcovatelem anglické plastiky po Moorovi a vtiskl dvěma generacím svoji pečť. Greenbergovy teorie dodaly teoretický podklad a svými direktivami příležitostně předběhly dokonce i praxi. Jeho nejtypičtějším žákem je – vedle Williama Tuckera – Philip King. Narozený v Tunisu, opatřoval svá díla silnou barevností a zálibou ve vlnitém ornamentu a báňovitých formách se projevoval jeho vztah k exotismu, který byl vyprovokován silným vlivem amerického minimalartu.

„V Čechách našel minimalismus v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století podporu v ideovém pozadí formulovaném existenciální filozofií francouzskou a později Heideggerovou, ale i politickou strategií disentu, zaměřenou rovněž k esenciálním stránkám individuální existence.“ (NEČVU). V oblasti výtvarného umění, kterého se to týká nejvíce, se minimal artu přiblížili Stanislav Kolíbal, Václav Boštík, Karel Malich, Zdeněk Palcr, Adriana Šimotová, Jan Ambrúz a další.

In memoriam**Za Ludvíkem Kunderou**

Uprostřed letošního léta, dne 17. srpna 2010, zemřel v boskovické nemocnici brněnský rodák, spisovatel Ludvík Kundera, laureát Ceny Jaroslava Seiferta za rok 2009, vyznamenaný za překladatelskou činnost v roce 1993 rakouskou a v roce 1996 i českou státní cenou. Krátce před svou smrtí, 22. března, oslavil své devadesátiny. Ve všem, co v životě dělal, dosahoval Ludvík Kundera mimořádných výsledků. Byl překladatelem, básníkem, prozaikem, dramatikem, dramaturgem, novinářem, literárním vědcem a editorem, ale i výtvarným experimentátorem, grafikem a kolážistou. Jeho otec byl intendantním důstojníkem prvorepublikové Československé armády, matka byla Rakušanka, která se teprve po narození Kunderovy o tři roky starší sestry naučila česky. Díky své mamince a jejím příbuzným ovládal Kundera už od dětství němčinu stejně dobře jako češtinu. Do gymnázia začal chodit v Praze, ale maturoval v roce 1938 v Litoměřicích. Když po záboru Litoměřic a nacistické okupaci ztratil otec místo v armádě, rodina se v roce 1939 přestěhovala do Brna a od té doby je Kunderův život úzce spjat s moravskou metropolí. V roce 1943 byl budoucí spisovatel „totálně nasazen“ na práce v Německu, ale po necelém roce onemocněl záškrtem, takže konec války strávil opět v Brně. Dojmy z brněnských ulic ve dnech končící světové války zaznamenal ve své poezii. V době normalizačního temna se Ludvík Kundera s rodinou v roce 1976 přestěhoval do Kunštátu, jeho vztah k Brnu a brněnským přátelům to však nijak podstatně neovlivnilo.

Češtinu a němčinu začal Kundera studovat na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, ale po přestěhování rodiny do Brna pokračoval ve studiu v novém bydlišti. Po válečné pauze způsobené nacistickým uzavřením českých vysokých škol ukončil studium v roce 1946, kdy mu už vycházely první překlady i původní práce. V roce 1990 mu pak Filozofická fakulta MU udělila titul *doktora filozofie honoris causa* a v devadesátých letech na této fakultě (a také na Palackého univerzitě

Ludvík Kundera 25.3. 2010
na oslavě svých devadesátin
v brněnském Památníku Jiřího Mahena

v Olomouci) přednášel. o expresionismu a dadaismu, o literatuře období baroka a o německých dramaticích Heinrichu Kleistovi, Georgu Büchnerovi a Christianu Dietrichu Grabbeovi. Posléze se stal profesorem brněnské Janáčkovy akademie múzických umění; jeho přednášky na JAMU byly uváděny i v seznamu FF MU. Sám Kundera mluvil o těchto letech (1990-1999) jako o pozdní, ale radostné kapitole svého života.

Brno bylo také sídlem všech redakcí, kde Kundera působil – snad jen s výjimkou v Kunštátě vycházejících *Hlasů*, nepravidelného periodika věnovaného odkazu Františka Halase. Nejprve to byla podnes nedoceněná kulturní revue *Blok*, po únoru zakázaná, pak kulturní rubrika *Rovnosti*, *Host do domu* a divadelní časopis *Meandr*. V posledních letech života se Ludvík Kundera podílel na redigování občasníku *Milíř*, vydávaného Společností Jiřího Mahena, jejímž byl až do své smrti předsedou. Na večeru k oslavě Kunderových devadesátin, který Společnost uspořádala letos 25. března, byl básník – jak dokládají fotografie, jež provázeli náš článek – osobně přítomen. Zúčastnil

Se svou snachou Pavlou Kunderovou. (snímky: autor)

se také zahájení jubilejní výstavy o svém díle, jež se konala letos v létě v rajhradském Památníku písemnictví na Moravě. Byly na ni vystaveny i Kunderovy výtvarné práce – Kundera již v letech války dělal koláže, dekalky a frotáže a s přestávkami pokračoval ve výtvarné činnosti po celý život.

Důležitým pramenem pro dějiny nejen brněnské a české, ale i evropské kultury 20. století jsou Kunderovy memoáry *Různá řečiště*. Ve Spisech L. K., které vydává brněnské nakladatelství Atlantis, vyšly ve dvou svazcích jako sedmáctý díl. Jak řekl autorův přítel, muzikolog a komponista Miloš Štědroň, je po Kunderově smrti důležitým úkolem vydávání spisů dokončit, soustředit vše, co Kundera napsal, a poskytnout mladé generaci prostor, „aby si to vše mohla přečíst, zhodnotit a docenit“.

Kunderova literární i vědecká činnost svědčí nejen o nadání a znalostech, ale i o obrovské pili. Jen výčet autorů a knih, které Kundera přeložil nebo uspořádal, by zabral několik stránek. To, že byl spolu s Rudolfem Vápeníkem překladatelem her Bertolta Brechta, jež za normalizace víceméně zachránilo od úplného zákazu publikační činnosti. Brechtovi dědicové totiž prohlásili, že je pro ně nepřijatelné, aby se Brecht hrál na českých jevištích v jiných překladech než Kunderových nebo Vápe-

nickových. Velký význam pro propagaci české literatury v Německu má velká antologie české poezie *Süss ist es zu leben* (2006), kterou Kundera spolu s bohemistou Eduardem Schreiberem uspořádal a doplnil podrobným komentářem. Kniha obsahuje výběr z české poezie od nejstarších dob až k roku 1920 a na téměř pěti stech stranách soustřeďuje práce mnoha starších i současných překladatelů z češtiny do němčiny, mj. i L. Kundery. Vyšla v ediční řadě *Tschechische Bibliothek*. Ve Spolkové republice Německo vyšel v roce 2007 s názvem *El do Ra Da(da)* i velký výběr z Kunderovy tvorby v překladu a uspořádání Eduarda Schreibera, doplněný reprodukcemi Kunderových výtvarných děl, bibliografií a esejem o Kunderově životě a díle.

Významnou kapitolou Kunderovy literárněvědné činnosti byl jeho boj za rehabilitaci básníka Františka Halase. V roce 1957 byl Ludvík Kundera editorem Halasovy poslední a vrcholné sbírky *A co?*, jež v době totality dlouho nesměla vyjít. Mnoholetá práce pak vyvrcholila Kunderovou účastí na šestidílném kritickém vydání *Díla Františka Halase a velkou monografií* z roku 1999.

Z Kunderových dramatických prací mělo největší ohlas scénické pásmo o mladých lidech nasazených na nucené práce do Německa

Totální kuropění (1961). Životními osudy osobností spjatých s Brnem se zabývá mahe-
novská hra *Korzár*, *Hra o Janáčkově a Brány*
do podsvětí, nerealizovaný scénář televizní
hry o Rudolfu Těsnohlídkovi. Malou senzaci
pro všechny, kdo věděli, oč jde, byla v roce
1984 aféra vyvolaná uvedením televizní hry
Radosti života, zachycující několik epizod ze
života básníka a karikaturisty Františka Gell-
nera, jehož hrál Jiří Štěpnička. U diváků i kri-
tiky měla hra úspěch, ale normalizátoři Vítěz-
slav Ržounek a Ivan Skála tehdy na Kunderu
zaútočili, že se snaží pošpinit památku pokro-
kových spisovatelů Marie Majerové a S. K.
Neumanna.

Asi nejméně pozornosti bylo zatím věno-
váno Kunderově původní básnické tvorbě. Při-
tom je Kundera-básník významným reprezen-
tantem silné generace autorů narozených kol-
em roku 1920, k níž patří například Jiří Orten,
Ivan Blatný, Josef Kainar nebo Josef Hiršal.
Už od let války byl členem neosurrealistické
skupiny Ra, která ukončila svou činnost krátce
po únoru 1948. Ze surrealistické minulosti zů-
stala později v Kunderově díle jen uvolněná

imaginace a odvaha k experimentům. Kundera
uměl vše – od volného verše přes tzv. experi-
mentální poezii až po blankvers nebo pravi-
delnou, téměř nerudovskou strofu. Jeho bás-
nická prvotina *Živly v nás* (nehledě na ještě
starší verše např. ve válečném samizdatovém
sborníku *Roztrhané panenky*) vyšla v roce
1946, poslední sbírka *Onde* v roce 2008. Nej-
víc myslím utkvějí v paměti prozaizované bás-
ně, v nichž autor – aniž rezignuje na básnické
obrazy – podává zprávu o tom, co spolu se
svou rodinou a přáteli prožívá a co jej zaujalo
(*Záznamy a promluvy*, *Ztráty a nálezy* aj.).
Sám Kundera měl nejraději sbírku *Pády*
(1992), jež byla výsledkem studia Gebauerovy
Historické mluvnice jazyka českého a další
lingvistické literatury. Vtipně v ní demonst-
ruje bohatství a vrstevnatost češtiny, nejde však
o samoúčelné jazykové hrátky. I tady je v po-
předí autorovo svědectví o době, v níž žijeme.
Ve Spisech L.K. je tato sbírka ve třetím dílu,
nazvaném *Mrznoucí mrhlení* (2004).

J. RAMBOUSEK

Richard Serra, *Moe*, 1971

Významné osobnosti naší univerzity

Vzpomínka na prof. Ottu Ducháčka

(7. 11. 1910 – 17. 2. 1993)

K nejvýznamnějším československým i světovým romanistům patří bezesporu prof. PhDr. Otto Ducháček, DrSc., dlouholetý profesor románské lingvistiky na Filozofické fakultě MU v Brně, jehož stě výročí narození jsme si připomněli letos v listopadu. V následujících řádcích proto alespoň stručně vzpomene na působení tohoto pedagoga a vědce, který si svými rozsáhlými znalostmi a vědeckými publikacemi získal uznání nejen v československých, ale také v zahraničních lingvistických kruzích.

Otto Ducháček se narodil dne 7. listopadu 1910 v Ústí nad Orlicí v rodině učitele. Maturu složil s vyznamenáním v roce 1929 na gymnáziu v Jilemnicích, poté byl přijat na Filozofickou fakultu univerzity Karlovy na obor francouzština – čeština. Po úspěšném dokončení studií na jaře 1934 musel kvůli nedostatku učitelských míst přijmout místo výpomocného učitele na tkalcovské škole v Jilemnicích. Teprve o Vánocích téhož roku dostal umístění na Reálné gymnázium ve Spišské Nové Vsi jako aspirant, což znamenalo, že tři měsíce učil bezplatně a poté za 485 korun měsíčně. Na středních školách vyučoval plných patnáct let, od roku 1934 do roku 1948. Od roku 1945 působil současně jako lektor francouzského jazyka na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, kde vedl praktická cvičení, a od roku 1948, kdy se stal jejím řádným členem, také prosemínář staré francouzštiny a přednášku o dějinách francouzského jazyka.

Ve své vědecké práci se chtěl Otto Ducháček původně věnovat především české literatuře, avšak pod vlivem význačných lingvistů – Emila Smetánky, Miloše Weingarta, Bohuslava Havránka a především profesora Skály-Richtera, vynikajícího badatele, autora originálních učebnic románských jazyků, příruček sestavovaných podle latiny – se rozhodl zaměřit na jazyk a v roce 1935 odevzdal doktorskou disertační práci na téma *Tvoření deverbativ-*

ních adjektiv v češtině, na jejímž základě byl promován doktorem filozofie.

Další vědeckou orientaci prof. Ducháčka ovlivnili významnou měrou profesor Dvořák a profesor Titz, na jejichž popud začal s psaním habilitační práce z románské jazykovědy, v práci však mohl pokračovat teprve po přestávce vynucené válkou a totálním nasazením v letech 1943–1945. Habilitační spis *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov* odevzdal v roce 1947, ale teprve po vleklém habilitačním řízení, ukončeném až na konci roku 1948, navrhla vědecká rada Filozofické fakulty univerzity Karlovy ministerstvu školství, aby Otto Ducháčkově byla udělena *venia docendi*. K tomu ale došlo až po šesti letech, v roce 1955, kdy začal působit na Filozofické fakultě UJEP v Brně. O pět let později, v roce 1960, získal titul kandidáta věd, po němž v roce 1966 následoval titul doktora filologických věd. V témže roce byl jmenován řádným profesorem na katedře romanistiky a fonetiky brněnské filozofické fakulty.

Ve své vědecké činnosti se Otto Ducháček orientoval na oblast lexikologie, především na sémantiku. Už jeho první monografie, nazvaná *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov*, měla značný ohlas v zahraničí. Autor v ní řeší v plné šíři vzájemné vztahy a působení tvarové a významové složky slova, problematiku důležitou jak pro poznání současné struktury jazyka, tak i jeho historického vývoje. Současně s tím si všímá nejen působení vnitrojazykových a psychologických faktorů, ale i vnějších vlivů. O něco později se začal podrobně zabývat teorií jazykových polí a zkoumal možnost postižení tohoto systému v lexiku. Recenzovaná a zahraničními lingvisty mnohokrát citovaná studie *Les champs linguistiques* (Philologica pragensia, 1960), která byla v Mexiku dokonce přeložena do španělštiny, obsahuje novou, pozoruhodnou koncepci rozřídění jazykových polí na morfologická, syntagmatická, asociativní a pojmová. Teorii pojmového pole rozpracoval potom podrobněji se svou žačkou Růženou Ostrou, teorií syntagmatického pole se zabývali Josef Dubský a Eva Spitzová.

K nejvýznamnějším dílům Otty Ducháčka patří monografie *Le champ conceptuel de la beauté en français moderne* (Praha, 1960), která je fundovaným sémaziologickým rozbohem 316 francouzských výrazů vyjadřujících pojem krásy. Na základě podrobné analýzy bohatého a funkčně rozříděného materiálu autor čtenáři umožňuje, aby si vytvořil jasnou představu o struktuře této části francouzského lexika. Monografie pojednává originálním způsobem o vzniku a rozvoji pojmového pole krásy a spojitosti slov označujících určitý pojem, autor však neopomíná ani analýzu migrace slov uvnitř daného sémantického pole i mezi poli sousedními. Nemalou zásluhu si Otto Ducháček připsal návrhem na diachronický průzkum tohoto jevu a na komparativní výzkum analogických polí v různých jazycích.

K dalším více než padesáti významným statím patří bezesporu studie *L'homonymie et la polysémie* (1962), zkoumající vzájemný vztah mezi oběma jevy, a *L'attraction lexicale* (1964), zabývající se příčinami a podmínkami vzniku i následky sémaziologických jevů, které do té doby nebyly ani řádně identifikovány a které autor nazývá „attraction sémantique“ a „attraction lexicale“.

Sémantice je rovněž věnován spis *Précis de sémantique française* (Brno, 1967).

Kromě vědecké činnosti nezanedbával profesor Ducháček ani činnost pedagogickou a část své publikační činnosti orientoval na potřeby studentů a mladých asistentů. Vzniklo tak několik navýsost potřebných učebních textů, kromě jiných *Úvodní do románského jazykozpytu* (Praha, 1956), zaměřené na vznik, vývoj a hlavní směry románské jazykovědy (později vyšlo pod názvem *Bibliografické úvodní do románského jazykozpytu*). Historii francouzského jazyka přibližují dvě díla: *Úvod do historické mluvnice francouzské* (Praha, 1951) a *Dějiny francouzského jazyka* (Praha 1953), vynikající spis, věnovaný staré francouzštině a jejímu vývoji, sepsaný s přihléd-

nutím k vnějším faktorům, které tento vývoj ovlivnily. Modernímu jazyku věnoval publikace *Grammaire complète de la langue française* (Praha, 1955), *Francouzská mluvnice s cvičebnicí* (Praha, 1957) a především *Grammaire du français contemporain* (Bratislava, 1976), na níž se autorsky spolupodílel jeho bratislavský kolega Jozef Bartoš. Jde o vyčerpávající popis mluvnických jevů, z nějž dodnes čerpají užitečné vědomosti nejen vysokoškolská studenti a učitelé, ale také překladatelé a všichni, kdož chtějí proniknout do tajů francouzské gramatiky.

Otto Ducháček patří k našim nejpłodnějším romanistům. Pro svou odbornou fundovanost, explicitnost, pečlivost, podnětnost a koncepční originalitu se jako autor těšil ve vědeckém světě i po svém odchodu opravdové vážnosti, jeho díla jsou opakovaně citována a excerповána. Vysoce oceňované byly rovněž četné přednáškové pobyty na zahraničních univerzitách (Francie, Polsko, Německo, Rumunsko, Holandsko, Belgie) a vystoupení na mezinárodních kongresech. Jeho spisy se staly nedílnou součástí významných světových knihoven.

Vzhledem k mimořádně rozsáhlým vědomostem z oblasti lingvistiky se profesor Otto Ducháček řadí po bok nejuznávanějších jazykovědců. Je však znám nejen svými odbornými znalostmi a hlubokými zkušenostmi, které dokázal bohatě zúročit ve výuce, ale také vstřícným a obětavým přístupem ke svým studentům a asistentům, díky němuž vždy patřil k respektovaným vysokoškolským pedagogům. Dokázal si vychovat řadu úspěšných nástupců, a to nejen z vlastní katedry, ale i z jiných pracovišť, kteří pokračují v jeho díle, a ve svém bádání dosahují vynikajících výsledků. Na svého učitele, který jim ukázal cestu, nikdy nezapomenou.

L. MILIČKOVÁ

Panorama knih**Czech-polish historical and pedagogical journal. vol. 2/2010**

Druhé číslo časopisu *Czech-polish historical and pedagogical journal* publikuje materiály z konference *Migrace v historických, multikulturních, didaktických a sociálních aspektech*, kterou v říjnu 2009 pořádala Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity. Číslo je rozděleno do dvou oddílů. První se věnuje historickým tématům, převážně otázkě česko-polských vztahů a migrací, a druhá pedagogická část se obírá problematikou vzdělávání imigrantů v České republice.

V historické části se čtenář může seznámit s příspěvky polských autorů Stefanie Walasek (Polsko-český dialog v 19. a na počátku 20. století) a Mirosława Piwowarczyka (Polsko-česká spolupráce na příkladu Polsko-československého klubu ve Lvově v období 1926-1935) a dále s názory českých historiků Jaroslava Vaculíka (Česká emigrace od 16. do 20. století), Františka Čapky (Konec česko-německého soužití na jižní Moravě) a Kamila Štěpánka (Migrační fenomén optikou dějepisu, oborové didaktiky a reformy školního kurikula); ti všichni se snaží objasnit problematiku migrací z různých pohledů.

Příspěvky v oddíle pedagogiky jsou zaměřeny na problémy vzdělávání menšinových skupin (například romského nebo přistěhovaleckého původu), které mají sociálně pedagogické aspekty související například s legislativou, učebnicemi a dalšími problémy vzdělávání migrantů v České republice. Čtenář zde může nalézt články Jana Štávy (Legislativní podmínky vzdělávání imigrantů v České republice), Marka Podgórného (Kognitivní aspekty vztahu já-ostatní v migračním procesu), Krystýny Dziubacké (Práce jako hodnota) nebo Jiřího Němce (Pohled romských aktivistů a studentů na vzdělání prostřednictvím konceptu locus of control), Alicje Szérłag (Migrace a mezikulturní kompetence), Evy Švarcové a Stanislava Štělce (Sociálně-pedagogické aspekty integrace dětí imigrantů v české škole) nebo Dušana Klapky (Zamyšlení nad evaluací

učebnic dějepisu z pohledu ontodidaktického zpracování výkladu o migraci sociálně znevýhodněných skupin).

Nové číslo časopisu můžeme hodnotit jako zajímavý zdroj informací pro odbornou i laickou veřejnost. Může nám být poučením i motivací pro nová bádání v této problematice, protože i dnes jsou mnohé skutečnosti a souvislosti ještě neobjasněny. Anglické zpracování všech článků v druhém čísle výše uvedeného časopisu umožňuje i zahraničním čtenářům seznámit se s problematikou migrace v různých aspektech.

J. DOLEŽELOVÁ

* Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2010, 137 s.

**Pavel Mühlpachr:
Gerontopedagogika**

S téměř exponenciálním prodlužováním lidského věku v posledních několika desetiletích se stále do popředí zájmu gerontologů dostává problematika stárnutí v celé její šíři kladených otázek a problémů. V blízké budoucnosti v roce 2030 bude jedna třetina lidské populace starší 60 let. S tím budou muset být řešeny otázky nejen medicínské, psychologické, ekonomické, ale i sociální a další. S tím souvisí také vznik nových společenských problémů, ale i nové proudy, nové vědní obory gerontologie – gerontologie experimentální (biologická), gerontologie sociální a gerontologie klinická (geriatrie). Dále nový obor gerontopedagogika zabývající se výchovou, vzděláváním seniorů a teoretickou empirickou disciplínou zabezpečující komplexní pomoc a podporu seniorům v nemedicínské oblasti potřeb. O těchto problémech medicínských a nemedicínských, problémech společenských věd a stárnutí populace pojednává publikace zkušeného profesora Univerzity ve Wroclavi Pavla Mühlpachra, kde přednáší na Institutu pedagogiky Fakulty historických a pedagogických věd. V České republice působí jako

docent na pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.

Kniha je členěna do sedmi kapitol, má 203 stran, včetně souhrnu, též v anglickém jazyce, věcného rejstříku a soupisu odborné literatury z posledních let. V první kapitole vymezuje terminologická hlediska pojmů geriatrie, která se formovala na konci 19. století, a gerontologie, která se rozvíjí jako samostatný vědní obor až v druhé polovině 20. století. Pedagogický, respektive andragogický pohled na seniorskou populaci se do popředí zájmu jako gerontopedagogika dostává až v 90. letech 20. století.

Stáří jako společenský fenomén, vymezení pojmu stáří, charakteristika procesu stárnutí a demografická hlediska jsou předmětem druhé kapitoly.

Třetí rozsáhlá kapitola se zabývá současnou aktuální problematikou stáří, syndromem demence v celé její šíři, epidemiologií, klasifikací, diagnostikou a jednotlivými stadii demence. Vymezuje zde pojem atroficko-degenerativní demence Alzheimerovy choroby, presenilní a senilní, která se začala diskutovat v odborném tisku od poloviny 70. let 20. století. Představuje 50-60 % všech demencí a ve věku nad 65 let jí trpí kolem 5 % populace.

V dalších dvou kapitolách se autor podrobně zabývá problematikou stáří a ústavní péče v jednotlivých etapách společenského vývoje, v obdobích prvních civilizací, antiky, středověku, v období renesance, osvícenství, novověku až do dnešních dnů.

Za nejdůležitější přínos publikace pokládám kapitolu o andragogice, vzdělávání a výchově dospělých a seniorů v tzv. postproduktivním věku. Autor uvádí specifické formy vzdělávání různého charakteru – Kluby aktivního stáří, Akademie třetího věku, Lidové univerzity, Univerzitu třetího věku jako oficiálně uznané instituce, kde se vhodnou formou a na vědeckých základech mohou občané v postproduktivním věku účastnit vysokoškolského studia v nejrůznějších oborech. Vzdělávání seniorů, kterým se zabývá gerontopedagogika podle současných výzkumů přispívá starší populaci k většímu pocitu důstojnosti, životního uspokojení, začlenění do rychle se rozvíjející společnosti a k udržení fyzického a duševního zdraví.

Kniha Gerontopedagogika prof. Pavla Mühlpachra je psána přehlednou a srozumitelnou, čtivou formou: je bohatá četnými postřehy ze života seniorů a jejich potřeb. Patří mezi cenné publikace nejen pro pedagogy, psychology, sociology a lékaře zabývající se gerontologií. Je určena především pracovníkům léčebných ústavů a hospiců, kde se stárnoucí populace soustřeďuje. Mnohá zajímavá poučení přinese rodinám žijícími se seniory.

K. ZEMAN

* Masarykova univerzita. Pedagogická fakulta, Brno 2009, 230 s.

Šmajsová Buchtová, Božena: Rétorika. Vážnost mluveného slova*

Čtenáři, kteří mají ve zvyku vynechávat předmluvy, by v případě uváděné knihy udělali zásadní chybu. Rozhodně stojí za přečtení. Filozof v ní způsobem sobě vlastním uvažuje nad závažným tématem *Řeč – živý fenomén kultury*, přináší kritické pohledy na stav jazyka, ale také na kulturu trpící globalizací. Nutí k hlubokému zamyšlení nad jedinečným dorozumivacím nástrojem – pouze lidským. Oproti minulému vydání má předmluva větší rozsah: není divu, k mateřskému jazyku se chováme stále ledabyle.

Existuje i druhý důvod, proč by měli uživatelé předchozího vydání a hlavně současní studenti věnovat pozornost nově vydávané *Rétorice*. Je doplněna podkapitolami o řeči soudní, smuteční a bankovní, ukázkami novinových dialogů, pojednáním o formě vypravování a kapitola Vybrané texty obsahuje dvě nové ukázky řeči politické; jiné pasáže zase byly vyřazeny.

Nadále je v knize-učebnici uživatel metodicky veden od techniky mluvení (té se začínáme učit hned od prvních slůvek) k jednotlivým druhům řečnických projevů a tomu odpovídajícímu výběru vhodných jazykových i mimojazykových prostředků. Uváděná odborná litera-

tura k předmětu se rozrostla o dvanáct položek, což se projevilo i v připojeném *rejstříku*. Autorka klade důraz na obsahovou i formální promyšlenost mluveného projevu (přednesu) s přihlédnutím k psychologickým aspektům rétorických dovedností (řeči těla – gesta, mimika, haptika). Několik zařazených cvičebních textů umožní i samoukům zdokonalovat si komunikativní (rétorické) dovednosti.

Autorka je mírně optimistická v očekávání vyšší jazykové kultury u svých studentů. Bohužel ne na všech fakultách naší univerzity, a také na jiných vysokých školách a na školách středních, není kultura jazykového projevu věnována náležitá pozornost. Stačí se jen zaposlouchat do dialogu mládeže kdekoli na veřejnosti. Zaplaví vás množství vulgarismů, časté opakování parazitních slov (nejslušnější je vole), gramatických patvarů... to vše s ledabylou artikulací. Přitom například při výuce angličtině či jinému cizímu jazyku se cvičí i tvoření jednotlivých fonémů. Kéž by tak přistupovali studenti i ke své mateřštině! Snad se také dočkáme účinné a masivní akce „Mluvme správně česky“, jak ji známe z Francie a Anglie na přelomu 20. a 30. let minulého století, kdy podobným heslem zahájili „jazykový očísťovací proces“ na obranu proti náporu amerikanismů. Bez aktivní nápravy je každé

nařikání nad neutěšeným stavem českého jazyka plané.

Božena Šmajsová o to usiluje ve výuce svých studentů a také aktualizovaným vydáním učebnice, která by měla projít nejen rukama studentů, ale i učitelů: právě oni by měli představitovav vzor. A mějme stále na paměti, že jazyk stále zůstává základním identifikačním znakem národa a jediným nástrojem myšlení. Bude-li neustále bytněť zbytečnými přejímkami, opotřebovanými klišé, budou-li se jeho pravidla nesmyslně rozvolňovat, bude-li mluva chudnout v užívání významových nuancí atd., utrpí i naše myšlení.

Společně s recenzenty oceňujeme, že B. Šmajsová podává *Rétorikou* pomocnou ruku všem, kteří mají zájem pečovat o kulturu svých jazykových projevů. A rádi dodáváme, že by se ta starost o jazyk, jímž se mezi sebou dorozumíváme my lidé počátku třetího tisíciletí, konečně měla stát nejen záležitostí akademickou, ale široce veřejnou. A začít můžeme každý od sebe.

V. LINHARTOVÁ

* 2. aktualizované vydání. S předmlouvou Josefa Šmajse. Praha: Grada 2010, 231 s.

Obsah 43. ročníku

2010

BĚLOHRAD RADIM: Myslitelé, nebo živočichové? Hledání naší podstaty	1/3-12
BINKA BOHUSLAV: Možné místo hodnoty ochrany životního prostředí v konceptech tří významných teoretiků vědy.	4/3-15
NOVÁK TOMÁŠ: Otazníky a jistoty partnerského vztahu.	1/23-26
NOVÁK TOMÁŠ: Možnosti rozvíjení vůle v poradenské praxi	3/14-19
SEDLÁK JIŘÍ: Rozhodování obětí domácího násilí.	2/3-7
SEKOT ALEŠ: Sport versus společnost: socializační souvislosti	1/13-22
SEKOT ALEŠ: Romové – není na čem stavět?	3/3-13

Významné osobnosti naší univerzity

Od smrti Jana Bělehrádka uplynulo 30. let. (V. LINHARTOVÁ)	3/60-62
Vladimír Blažek (J. ZOUHAR)	3/66-67
Generace na odstřel. K jubileu doc. Jaroslava Buriana (D. KŠICOVÁ)	3/65-66

Člověk Čermák (J. BAROŠ)	1/65-66
Vzpomínka na prof. Ottu Ducháčka (L. MILIČKOVÁ)	4/69-70
Docent MUDr. Jaroslav Filkuka, CSc. – k nedožitým osmdesátinám (B. HABANEC)	1/66-67
Antonín Hartmann (A. BARTONĚK)	1/60-62
Profesor MUDr. Bohdan Hejduk (M. BEDNAŘIK)	3/58
Jaroslav Kaplan (J. FENYK, K. PŘEPECHALOVÁ)	1/62-63
František Kopečný (B. VYKYPĚL)	1/63-64
Třicet let od úmrtí Mirko Nováka (redakce)	3/58
Osmdesát let od narození Lubomíra Nového (I. HOLZBACHOVÁ)	2/63
Nedožitě sté narozeniny profesora Josefa Poulíka (V. PODBORSKÝ)	3/63-65
Sto let od narození Heleny Puchlajakové (A. BRANDNER)	3/68-69
Doc. MUDr. Vladimír Schejbal, CSc. osmdesátník (B. HABANEC)	3/67-68
Vzpomínka na doc. Dr. Josefa Skulinu (J. BALHAR)	1/64-65
Rétor a elegán za přednáškovým pultem (30 let od smrti Vladimíra Stupky) (L. SOLDÁN)	2/62-63
Sto let od narození profesora Vanýska (P. BRAVENÝ)	3/62-63
Sto let od narození MUDr. Vladimíra Zapletala (V. LINHARTOVÁ)	3/58-60

Z minulosti a současnosti univerzity

ĀDAM ZDENĚK, KOMENDA MARTIN: Jak hodnotit znalosti a schopnosti mediků?	2/29-35
SEDLÁK JIŘÍ: Tři sociologové z Bláhovy Brněnské sociologické školy (B. Zwicker, J. Obrdlíková, M. Hájek)	1/53-59

Očiima ekonomy

ŠVOBODA FRANTIŠEK: Zapomenutá Nobelova cena za ekonomii: Poučení z Fogelovy analýzy ekonomického systému otrokářství	4/23-41
---	---------

Kultura a umění

Instalace (J. SEDLÁŘ)	1/33-42
Minimalistické sochařství (J. SEDLÁŘ)	4/52-65
Performance (J. SEDLÁŘ)	2/49-60
Postmoderní plastika (J. SEDLÁŘ)	3/36-47

Jak je to jinde ve světě

Čestné doktoráty „honorary degree“ na americkém kontinentě (D. SOUDEK)	1/68
--	------

Ze současné medicíny

RENATA GAILLYOVÁ: Co nového v lékařské genetice a co nového v lékařské genetice v Brně	1/27-32
JANA MUSILOVÁ, DAVID ŠMAJS: Jak naše geny podmiňují citlivost k infekcím a jak infekční choroby mění náš genom	4/16-22
PETR NĚMEC: Současnost a budoucnost biologické léčby revmatoidní artritidy	2/8-15

Náš rozhovor

O životních etapách, náhodách, ohlžení se a odcházení – rozhovor s profesorem Pavlem Braveným (J. SEDLÁK)	4/48-51
--	---------

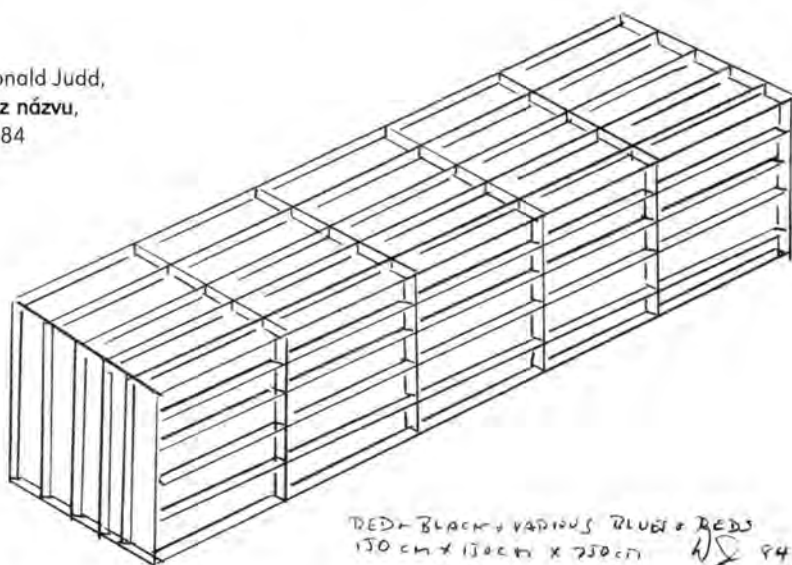
O ultrazvuku, medicíně a věcech všeobecných	
– rozhovor s profesorem Ivo Hrazdírou (V. MORNSTEIN)	4/44-47
U „nás“ v Antarktidě. Rozhovor s Mgr. Kamilem Láskou, Ph.D. (I. HOLZBACHOVÁ)	2/46-47
Rozhovor s profesorem Vladimírem Palyzou (E. TÁBORSKÁ)	3/50-54
Prof. MUDr. Dušan Soudek se dožívá 90 let (REDAKCE)	2/48
Má nám co říci? Krátký rozhovor s jubilantem doc. PhDr. Vladimírem Spoustou (M. JANDA)	1/43-49
Rozhovor s čerstvým sedmdesátníkem, profesorem MUDr. Augustinem Svobodou, CSc. (JAN ŠMARDA)	1/50-52
Rozhovor s osmdesátníkem prof. MUDr. Janem Šmardou, DrSc. (A. SVOBODA)	2/41-45
Co nového v přírodních vědách	
DARINA ČEJKOVÁ, DAVID ŠMAJS: Projekt lidského mikrobiomu	2/23-28
Aktuality v právu	
KOLMAN PETR: Máme krajské referendum, je to však výhra?	3/33-35
KOUDELKA ZDENĚK: Košer a mešní víno	3/20-28
KUDROVÁ VERONIKA: Poplatky za studium nejsou školným	2/16-22
ŠÍMÍČEK VOJTĚCH: Mají být zkoušky na vysoké škole přezkoumatelné soudem?	3/29-32
KOLMAN PETR: Zvýšení rychlosti správního soudnictví.	4/42-43
Diskuse	
CHALUPA BOHUMÍR: Ke statí „Jak hodnotit znalosti a schopnosti mediků?“	3/48-49
Jak to vidím já	
KOLMAN PETR: Poaprilový fejeton aneb jak vylepšit veřejné finance	2/36-38
LINHARTOVÁ VĚRA: Příběh slova aneb opožděný fejeton	2/39-40
Redakci Universitas došlo	2/76, 3/69, 76, 4/43
In memoriam	
Eva Havlová není mezi námi (J. BALHAR)	3/55
Za docentem MUDr. Zdeňkem Churým, CSc. (J. JEDLIČKOVÁ)	2/61
Za Ludvíkem Kunderou (J. RAMBOUSEK)	4/66-68
Za Alešem Svobodou (E. GOLKOVÁ)	2/60
Panorama knih	
Almanach na rok 2009 (J. SEDLÁK)	2/71-72
Czech-polish historical and pedagogical journal vol. 2/2010 (J. DOLEŽELOVÁ)	4/71
Cesty k sociální pedagogice (K. LOJDOVÁ)	1/70-71
Viera Cibáková, Ivan Malý a kol.: Veřejná správa v kontextu přípravy a vstupu státu do eurozóny (I. HÁLEK)	3/72-73
Geografické aspekty středoevropského prostoru, 1. díl (A. VĚZNIK)	3/73/75
Had, který se kouše do ocasu. Výbor hispanoamerických fantastických povídek (M. POUČOVÁ)	1/71-72

Hlubinná ekologie – proč tak náhle odešla? (J. ŠMAJS)	2/65-67
Dušan Janák: Hodnoty a hodnocení v sociologii I. A. Bláhy (J. SEDLÁK)	2/73-75
Jedenácté číslo teatrologického sborníku (D. KROČA)	2/69
Jaroslav Malina a kol.: Antropologický slovník (K. LINHART)	2/70-71
Mému muži, Arne Nováková (J. RAMBOUSEK)	2/72-73
Pavel Mühlpachr: Gerontopedagogika (K. ZEMAN)	4/71-72
Od Domu útěchy k Masarykovu onkologickému ústavu (J. ŠMARDKA)	3/75-76
Odkaz Jaromíra Tomečka (J. RAMBOUSEK)	1/69-70
Příběh vzdělávání a vědy ve střední Evropě (V. SPOUSTA)	3/70-71
D. P. Snustad a M. J. Simmons: Genetika (J. ŠMARDKA)	2/67-69
Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Rada jazykovědná A 56 (I. KOLÁŘOVÁ)	2/64-65
Vladimír Spousta: Vademékum autora odborné a vědecké práce humanitního a sociálního zaměření (J. SEDLÁK)	1/74-75
Josef Šmajš: Filozofie – obrat k Zemi (J. SEDLÁK)	1/72-73
Strouhal Eugen, Němečková Alena: Trpěli i dávní lidé nádory? (V. LINHARTOVÁ) ...	3/71-72
Šmajšová-Buchtová Božena: Rétorika. Vážnost mluveného slova (V. LINHARTOVÁ) ...	4/72-73
Jaroslav Vaculík: České menšiny v Evropě a ve světě (K. ŠTĚPÁNEK)	2/75

Vladimír Fux a jeho Zmizelý zápisník

Kapitola úvodní: In medias res	1/1-4
Kapitola dosti nejistá: Godot není nezbytný	2/5-8
Kapitola o nečekanosti očekávaného: Krajánkem v rámci jednoho podniku	3/ 9-12
Kapitola o lidech kolem mikrofonu: Heroldi XX. století	4/13-16

Donald Judd,
Bez názvu,
1984

RED - BLACK + VARIOUS BLUE + RED
150 cm x 150 cm x 750 cm JS 94

Kapitola o lidech kolem mikrofonu : HEROLDI XX. STOLETÍ

Jak jsem se byl zmínil už dřív, ještě v půli 20. století byl pro většinu nezrohlasových lidí mikrofon věcí přijímanou spíše s jistou bázní, když ne s nedůvěrou. Každý vzdáleně tušil, že mu ta věc může vyvést nějakou zlomyslnou nečekanost, přinejmenším ho veřejně zostudit tím, že nebude schopen dostat ze sebe nic kloudného, bude se zamotávat a koktat či alespoň přefíkávat tak, že nevysloví správně ani Dobrý den. (Je to patrně v nás od onoho mlhavého pradávna, kdy jsme se klaněli hromu a blesku nebo posvátnému kameni, ochotni přinášet jim drobné pozornosti, aby nám byli příznivě nakloněni – což se uchovalo až po dnešní časy, jen se to jmenuje korupce.) Ostatně stačí se podívat na fotografie z těch dob, kdy oblíbený Josef Laufer reportoval sportovní dění ze stadionů – ty mikrofony vypadaly ly zpočátku velmi zapeklitě až výhruzně, takže nebylo divu.

Ale pojďme k pramenům: Jakkpak asi vznikl HLASATEL? To slovo i s jeho významem známe z dob rytířských, kdy každý pán toho označení hodný měl svého herolda čili hlasatele, který ho za zvuku trub uváděl v obecnou známost a hlásal jeho hrdinské činy. Rytíře pohltil proud času (bohužel i s rytířskostí), jen heroldi zůstali, neboť se stále objevovali dost pánů, které bylo uvádět ve známost a hlásat jejich zářné činy. (I ty trouby zůstaly, jen jejich forma se změnila; ale o tom patrně netřeba slov.) Až ve dvacátém století doznala hlasatelská instituce díky rozšíření vynálezu rádiového vysílání zásadní změny: hlasatelé se stali jeho průvodci a nositeli zpravodajských informací, čili speakery alias spikry; český ekvivalent *mluvčí* se tu neujal a má dnes samostatné pole působnosti, na rozhlasu nezávislé.

Ocitl jsem se mezi lidmi, které jsem znal jen zběžně. Ale brzo jsem poznal, že jde o vzácný kolektiv, kde si lidé věří, jsou kdykoliv ochotni pomáhat jiným a jejich jedinou starostí je dobře odvedená kvalita. To bylo tenkrát na přelomu padesátých a šedesátých let dosti neběžné. Ujali se mě všichni: Olga Fialová a Zdena Hustá co pozorné korektorky, Jan Křapa jakožto vyučující v otázkách technických, Boženka Pernicová (později Písařová) jako všestranná síla, bez váhání schopná zaskočit v situacích zdánlivě nefešitelných, a ovšem tehdejší šéf hlasatelů Jiří Binko, vysoce inteligentní majitel měkkého barytonu, který pro sebe nechával všechny nevítané služby (například štědrovečerní nebo silvestrovskou), případně služby předem tipované jakožto zvláště náročné. Teprve od Honzy Křapy jsem se dozvěděl, že brněnská stanice byla tehdy řídicí stanicí okruhu dlou-

hé vlny (tehdejší vysílání probíhalo výhradně prostřednictvím amplitudové modulace – dnes je skoro vše modulováno frekvenčně, takže na starých přijímačích jsou dlouhé a střední vlny téměř prázdné a nechytíme na nich ani rýmu).

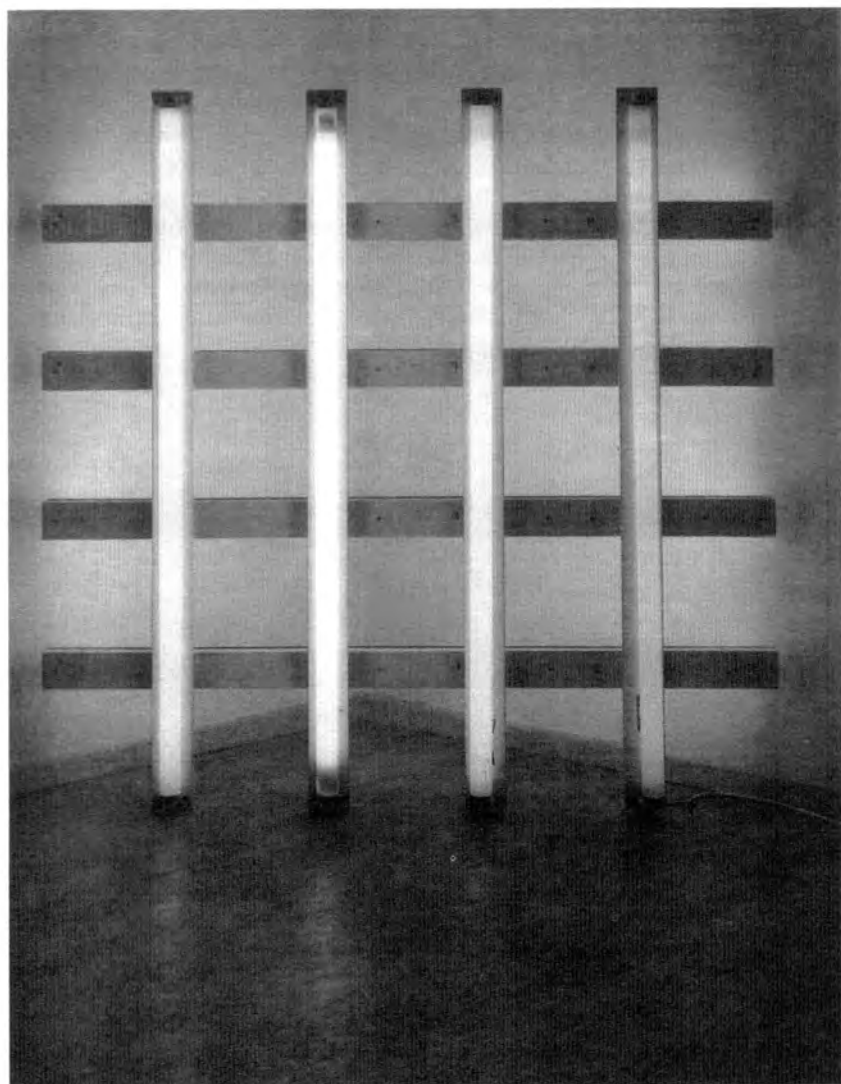
Jedinečným pomocníkem i zdrojem poučení ba i zábavy byl velký sešit nadepsaný PALUBNÍ DENÍK. Byl to souhrn záznamů všeho, co se ve službách přihodilo, provozní postřehy i stížnosti, na co jest si dát pozor, kde je jaká exkluzivní výslovnost (nejčastěji u vlastních jmen, např. že se Hieronymus Bosch v originálu čte BOS, zatímco běžně slychané Boš je čtení německé, nikoliv nizozemské). A zejména se tam ukládaly hlasatelské perly, ať cizí nebo vlastní výroby. Někdy varoval zápis před lehkomyšlným přečtením nebezpečného textu, který vyšel najevo až při realizaci. Klasický příklad vzešel z oblasti rolnické: „Žádáme zemědělce, aby v tomto období letních veder nemíchali večerní mléko s ranním.“ (Řekli jste si to nahlas? No proto.)

Je samozřejmě už pouze na hlasateli, jestli nástrahu prohlédne a nějak překlene. Proto mají tito spíkáři vyvinutou schopnost číst text o kus dopředu a přitom vyslovovat bezchybně něco jiného, totiž to, co oči přečetly předtím. V tom byl Jenda Křapa uznávaný mistr. Asi i proto ho rádi zvali filmaři do Zlína, aby četl průvodní texty k nejrůznějším snímkům; dokázal to bez nácvičky tedy „ze štégrajfu“ neboli „prima vista“, to jest na první pohled. (On sám tomuto přednesu říkal „styl co slovo, to perla“, protože nevíš-li, jak se věta vyvine a jak skončí, musíš mít větný přízvuk v záloze, abys ho nevystřelil předčasně. Nanejvýš se ti může stát, že už ho není kam dát, proto z toho vyjdou všechna slova oné věty stejně zdůrazněna, viz výše.)

Kromě mne nikdo z hlasatelů této osádky neměl sklon k přeřeknutí čili k breptu (výborný spíkář, herec Jiří Brož sypal před rozhlasovou frekvencí po zemi pomyslný prášek Antibreptin, což mu údajně pomáhalo nemyslet zbytečně na případná úskalí textu). Tréma je totiž věc víceméně nepostižitelná a nemusí být vůči ní imunní ani letitý profesionál, jak doznal příležitostně ne jeden z význačných herců. (Přiznám se, že dovede někdy zaskočit i mne; časem jsem přišel na to, že se to stává jenom tehdy, když mám mít počáteční slovo. Když začíná někdo jiný, jsem zcela klidný.) Breptů zachycoval palubní deník poměrně málo a většinou nebyly z domácích luhů. Jan Křapa uklidňoval rozechvělé adepty domluvou věru nikoliv běžnou: „Moc si to neber. Mysli si, že nefunguje linka z kontroly, a i kdyby, tak je možná výpadek na vysílači – no, a kdyby i nakrásně všecko fungovalo, kdo myslíš, že je zvědavý zrovna na tebe? A pokud breptneš, nesnaž se to hned opravovat, nejlíp uděláš, když si toho jakoby nevšimneš, to projde jako přeslechnutí a aspoň se do toho nezamotáš. Opravovat můžeš, až budeš jistější a klidnější.“

Přál bych každému novici v jakémkoliv oboru, aby se dostal mezi lidi tohoto ražení. Měl jsem pocit, že jsem o kus lepší, než byla pravda, a to mi

dávalo pocit jistoty a táhlo mě to vzhůru. Nelze se mimoto nezmínit o studijních lekcích ortoepie a francouzštiny, kterými nám rozšiřoval obzory nezapomenutelný pan profesor Ohnesorg. Zvláště ortoepie mi dala trochu rozhled po této stránce jazykové praxe a názor na to, jak má vypadat čeština, má-li být žádoucí pro všechny mluvčí.

Dan Flavin, *Bez názvu (Pro Herolda Joachima)*, 1977

Mimo jmenované stálé pracovníky hlasatelny – a současně též inspekce, kterou jsme museli zastávat sami – jsem měl možnost poznat několik znamenitých externistů, kterými se doplňovaly služby v případech potřeby (onemocnění, dovolené, zvláštní akce, např. veletrh). Hlásila u nás Věra Kunderová, profesor Dušan Josef, Petr Spielmann, dnešní šéf galerie v Německu – a zajisté i další, které už jsem nezažil, protože věci nezůstaly stát tam, kde mi bylo dobře. Takže o tom potom.

A abych z toho nevyšel jen tak ve zlatohávu, uzavřu dnešní vyprávění vzorovým průšvihem: měl jsem onoho dne nástup služby v šest hodin ráno, ale jakkoliv jsem to měl z domova blízko, vzbudil jsem se sice před šestou, ale příliš pozdě na to, abych to stihl. Věřil jsem se do hlasatelny pozdě a hned jsem volal komunikátorem do technické kontroly: „Vašku, jsi tam?“ Shůry se ozvalo: „Ano prosím, sakra!“ Neboť tímto spojením Václav Krupička normálně přitakával. „Jak to proběhlo?“ vyzvídal jsem. „No, akorát jsem místo tebe řekl do antény, že bylo šest hodin.“ (To hlášení času bylo znamení pro změnu napojení stanic, takže muselo být!) – Zlatý Vašek, dej mu Pámbu nebe, ať chce, nebo ne. To jeho „ano prosím, sakra“ jsem si nechal ve slovníku na jeho památku.

